

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ν Ο Μ Ο Ε

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΝΟΜΙΚΗΣ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

4



ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ
ΝΙΚΟΛΑΟ Σ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1996

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ*

Η έρευνα δικαιοκάν στοιχείων τού ορθότερα χαρακτηριζόμενου ως Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου¹, το οποίο στην ουσία αποδίδει το γενικότερο εννοιολογικό περιεχόμενο της δ' περιόδου της ιστορικής εξέλιξης του Ελληνικού Δικαίου², στο πλαίσιο της οποίας εντάσσεται και η

* Οι συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται στις επόμενες υποσημειώσεις έχουν ως εξής: Αρμ. (Αρμενόπουλος, π.), ΕΑρχΙΕΔΑκΑθ. (Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών, π.έ. συνεχιζόμενη ως ΕΚΕΙΕΔΑκΑθ.), ΕΒΒΣ (Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, π.), ΕΙ (The Encyclopaedia of Islam, 2η έκδ.), Επετηρίς ΚΕΕ Κύπρου (Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, π.έ.), ΕΚΕΙΕΔΑκΑθ. (Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών, π.έ.), ΕΕΣΧΝΟΕΠΘεσ. (Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, π.έ.), επ. σ. (επιστημονική σειρά), IGR (Ius Graecoromanum, επ.σ.), οθΝπΓαιών (οθωμανικός Νόμος περί Γαιών), π. (περιοδικό), ΠΑΚ (Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, π.έ.), π.έ. (περιοδική έκδοση).

1. Επιστημάνσεις του όρου αυτού βλ. στους *Ιακ. Τ. Βισβίτση*, Το πρόβλημα της ιστορίας του μεταβυζαντινού Δικαίου, *ΕΑρχΙΕΔΑκΑθ*, 6/1955, σ. 132, χωρίς όμως ειδικότερη εννοιολογική οριοθέτηση, και *Γ. Π. Νάκου*, Ιστορία Ελληνικού Δικαίου, τχ. α', Θεσσαλονίκη 1986, σ. 22 κ., 42 κ., όπου εξειδικευμένη ανάπτυξη του όρου, μέσα στα πλαίσια του εννοιολογικού περιεχομένου της δ' περιόδου της ιστορικής εξέλιξης του Ελληνικού Δικαίου, η οποία συμβατικά οροθετείται μεταξύ των ετών 1204-1821· ενώ ιδιαίτερα αναλυτική προσέγγιση του όρου «Μεταβυζαντινό Ελληνικό Δίκαιο», που αποδίδει, ως ορολογικός προσδιορισμός και συνάμα χαρακτηρισμός, ορθότερα το σχηματικό χωροχρονικό - εννοιολογικό πλαίσιο της δ' περιόδου του Ελληνικού Δικαίου, βλ. στου *Γ. Π. Νάκου*, Η προβληματική των ουσιαστικών ορίων λειτουργίας του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, Τμητικός Τόμος «Αφιέρωμα εις τον Κων. Βαβούσκον», τ. α', Θεσσαλονίκη 1989, σ. 254 κ., 259-260 κ., 270-273 κ., 284 κ.
2. Για την οποία βλ. ειδικότερα στου *Γ. Π. Νάκου*, Η προβληματική των ουσιαστικών ορίων λειτουργίας του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, *ό.π.*, σ. 255 κ., 258 κ., 270-273 κ., με ουσιαστική τεκμηρίωση του εννοιολογικού της περιεχομένου, που οδηγεί στην ορθότερη απόδοσή της ως περιόδου του «Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου», *ό.π.*, η οποία στο ευρύτερο εννοιολογικό της περιεχόμενο εμπεριέχει τα βασικά χαρακτηριστικά δικαιοκάν στοιχεία του κυρίως Μεταβυζαντινού Δικαίου, (που απέδιδε ως ιστορική συνέχεια του κυρίως Βυζαντινού Δικαίου στενότερο εννοιολογικό περιεχόμενο), *ό.π.*, σ. 258-259 κ., 270 κ., προβληματική που συνέτεινε με την *ό.π.* αξιολόγησή

μερικότερη ενότητα του Δικαίου του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού³, αποτελεί ζητούμενο με εγγενείς δυσχέρειες, εξαιτίας των οποίων η τεκμηρίωση των οποιωνδήποτε αξιολογήσεων εμφανίζει «ασθενή» σημεία, οφειλόμενα όχι στην αδυναμία συναγωγής των συμπερασμάτων αυτών, αλλά στην πραγματική αδυναμία εντοπισμού των δικαιοκτών πηγών της περιόδου αυτής στο σύνολό τους.

Οι πηγές αυτές, κι όταν ακόμη είναι γνωστές⁴ ή αρκούντως διασαφηνισμένες, εξακολουθούν να προκαλούν τις ίδιες δυσχέρειες αξιολογήσεώς τους, γιατί παραμένουν αδημοσίευτες, με συνέπεια να μην είναι πάντοτε δυνατή η άμεση και ουσιαστική πρόσβαση σ' αυτές.

Η τελευταία αυτή αρνητική διαπίστωση του ερευνητικού επιπέδου της ειδικότερης ανάλυσεως του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου⁵, παρόλη τη μεμονωμένη καλλιέργειά του σε προσωπική - ατομική βά-

της στην προσπάθεια επαναπροσδιορισμού του ορολογικού χαρακτηρισμού και επαναοριοθετήσεως του εννοιολογικού περιεχομένου της δικαιοκτικής περιόδου που διανύθηκε μετά τη βυζαντινή περίοδο, τα σχηματικά χρονικά πλαίσια της οποίας τοποθετήθηκαν μεταξύ των ετών 1204 μέχρι 1821, ό.π., σ. 284 κε. Βλ. όμως στις *Ελευθ. Σπ. Παπαγιάννη*, Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, Αθήνα 1992, σ. 3 κε., η οποία εξακολουθεί να εμμένει στα «σχήματα» των βιβλιογραφικά παλαιότερων διαχωρισμών των ιστορικών περιόδων.

3. Ως μια από τις βασικές κατηγορίες των «ξενοκρατούμενων» Δικαίων που λειτουργήσαν στα πλαίσια του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, βλ. *Γ. Π. Νάκου*, Η προβληματική, ό.π., σ. 256 κε., 265 κε., 277 κε., ιδιαίτερα στους γεωγραφικούς χώρους του στενότερου και του ευρύτερου Ελληνισμού, ό.π., σ. 257-258 κε., 260 κε., 270, 282-πρβλ. πιο κάτω σημ. 8.
4. Με ενδεικτική επισήμανση αυτών, ιδιαίτερα στα δημόσια Αρχεία.
5. Η οποία, ως αρνητική διαπίστωση, είναι συνέπεια της γενικότερης υποτονικότητας των ιστορικο-δικαιοκτικών σπουδών και ερευνών στην Ελλάδα, βλ. *Γ. Π. Νάκου*, Ιστορία Ελληνικού Δικαίου, τχ. α', ό.π., σ. 7, 44 κε., 53, η οποία πρέπει να αρθεί, και, επίσης, να επανατονιστεί η ανάγκη καλλιέργειας των ερευνών του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου και ιδιαίτερα των βασικών πηγών του, γιατί δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα η βασική διαπίστωση του *Δ. Σ. Γκίνη*, Περίγραμμα ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, εν Αθήναις 1966, σ. 9, 12, ότι «το Μεταβυζαντινόν Δίκαιον ατυχώς έχει παραμείνει μέχρι σήμερα [1966] σχεδόν όλως ανεξερεύνητον»· ενώ σε ταυτόσημες διαπιστώσεις καταλήγει και ο *Μ. Τουρτόγλου*, Οι ανήλικοι στο Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό ποινικό Δίκαιο, ΠΑΚ, 60/1985, σ. 362 κε., ο οποίος τελικά συνάγει ότι, ενώ για το ιδιωτικό Δίκαιο των δυο τελευταίων περιόδων του Ελληνικού Δικαίου υπάρχει η «έλξη» των ερευνητών, «αντιθέτως το πεδίο του δημοσίου και εξ αυτού ιδιαίτερω του ποινικού δικαίου παραμένει σχεδόν ανεξεύνητο», σ. 377, μολονότι η «επίδραση που έχει ασκήσει το βυζαντινό δίκαιο όχι μόνον επί του αστικού αλλά και επί του ποινικού μεταβυζαντινού δικαίου αποτελεί μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα», σ. 380, 382.

ση⁶, δε θα μπορούσε να θεωρηθεί ως προσωρινή, με προοπτική μελλοντικής άρσεώς της, γιατί αποτελεί συνάρτηση αλλά και ουσιαστική συνέπεια της γενικότερης υποτονικότητας των ιστορικό-δικαιικών σπουδών και ερευνών στην Ελλάδα⁷, υποτονικότητας η οποία οριοθετεί την πραγματικότητα και σηματοδοτεί το μέλλον.

Η προβληματική αυτή ήταν που οδήγησε στην οριοθέτηση της θεματικής μας, περιορισμένης τοπικά, στο πλαίσιο της αξιολογήσεως των πιο ενδεικτικών δικαιικών στοιχείων της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης, κατά την περίοδο του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, η μορφή του οποίου δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *ενιαία*⁸, με τη σημασία που συνήθως προσδίδεται στο Δίκαιο μιας δεδομένης εθνότητας, ιδιαίτερα ό-

6. Τη βασική βιβλιογραφία βλ. στον Δ. Σ. Γκίνη, Η ελληνική συμβολή εις την έρευναν της ιστορίας του Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου, ΕΕΒΣ, ΚΔ' (1954), 108 κε.· τις χαρακτηριστικότερες πηγές βλ. στον *ίδιον*, Κείμενα Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου εις χειρογράφους εν Ελλάδι κώδικας, Αθήναι 1963· του *ιδίου*, Περίγραμμα ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, ό.π., και τα δυο Συμπληρώματα του *ιδίου*, ΕΕΒΣ, ΑΘ'·Μ' (1972-1973), 201 κε.· ΜΓ' (1977-1978), 152 κε.· πρβλ. Γ. Π. Νάκου, Βιβλιοκρισία στον Δ. Σ. Γκίνη, Περίγραμμα, ό.π., Ελληνικά, 21 (1968), 203 κε.· Σ. Τρωιάνου, Εις Μνήμην Δ. Γκίνη, ΕΕΒΣ, ΜΓ' (1977-1978), 387 κε. Βλ. επίσης Μ. Τουρτόγλου, Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.), ΕΚΕΙΕ-ΔΑκΑΘ, 27-28 (1980-1981)/1985, σ. 3 κε.· του *ιδίου*, Οι ανήλικοι στο Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό ποινικό Δίκαιο, ό.π., σ. 361 κε.
7. Των οποίων ελλείπει η συστηματική αντιμετώπισή τους, η οποία οφείλεται, ενδεχομένως, σε παραγνώριση της ουσιαστικής σημασίας του Δικαίου της περιόδου αυτής, καθώς και σε «αδυναμία» καταρτίσεως ενός πλήρους ερευνητικού προγράμματος (μολονότι οι «φορείς» των σχετικών ερευνών συνεχώς πληθαίνουν), για την ουσιαστική μελέτη όχι μόνο του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, αλλά και ολόκληρης της ιστορικής εξέλιξεως του Ελληνικού Δικαίου· για τον τελευταίο αυτό στόχο θα άξιζε να επαναληφθεί ότι αποτελεί πάγιο αίτημα της ιστορικής του Δικαίου επιστήμης η συγγραφή της ιστορίας του εθνικού Δικαίου των Ελλήνων ή του Δικαίου της ελληνικής εθνότητας, αίτημα το οποίο εξακολουθεί να παραμένει *απραγματοποίητο*, μολονότι είχε διατυπωθεί από το 1938 από τον Π. Βιζυνοκίδη (μετφρ. Τ. Φιλιππίδη), Το δίκαιον του ελληνικού έθνους, εν τη τρισχλιετεί αυτού ανεπίξει, Θεσσαλονίκη 1938, σ. 6 κε., γιατί η ιδιαίτερα μακρόχρονη ιστορική πορεία του Ελληνισμού προσδίνει μια «λειτουργική» ιδιομορφία στην όλη εξελικτική πορεία του Ελληνικού Δικαίου, ιδιομορφία, όμως, η οποία εξελίσσεται σε «εγγενή» αδυναμία ουσιαστικής αξιολογήσεως του συνόλου των πηγών του Ελληνικού Δικαίου, εξαιτίας, βασικά, της καταστάσεως στην οποία βρίσκονται οι ειδικότερες «σπουδές» της ιστορίας του Δικαίου, ενώ για την άρση της δυσμενέστατης αυτής καταστάσεως δεν αρκούν μόνο οι ατομικές αυτοθυσίες· πρβλ. Γ. Π. Νάκου, Ιστορία Ελληνικού Δικαίου, τχ. α', ό.π., σελ. 7, 34 κε., 53.
8. Βλ. ανάπτυξη πιο κάτω στο κείμενο της μελέτης αυτής, και την τεκμηρίωση ιδιαίτερα στις παρακάτω σημ. 14 κε., 18 κε.· πρβλ. Γ. Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 279 κε., 271-273 κε.

ταν αυτό συνοδεύεται κι από ειδικότερους επιθετικούς προσδιορισμούς, όπως στην προκειμένη περίπτωση του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, η «λειτουργική» αξιολόγηση του οποίου δεν είναι πάντοτε ευχερής⁹. Κι αυτό γιατί την περίοδο αυτή επισημαίνεται η ύπαρξη ποικιλόμορφων δικαιοκρινών πηγών, βυζαντινών¹⁰, εθιμικών¹¹, πατριαρχικών¹², καθώς και άλλων προερχόμενων από το «ξενοκρατούμενο» Δίκαιο¹³ που ίσχυε τότε, οι οποίες είχαν μια ιδιότυπη και ιδιόμορφη «λειτουργία».

Ιδιαίτερα στο Δίκαιο του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού διαπιστώνεται κατά τη λειτουργική εφαρμογή του ένα βασικό χαρακτηριστικό του στοιχείο αναφερόμενο στις διαμορφωμένες ιδιόρρυθμες συνθήκες της όλης «ισχύος» του, που εξειδικευόταν στην «στολυμέρεια» του περιεχομένου του¹⁴, η οποία οδηγούσε στην παράλληλη «λειτουργική» ισχύ και άλλων κατηγοριών Δικαίων¹⁵, πέραν του Δικαίου της «ξενικής» οθωμανικής κυριαρχίας¹⁶.

Τα Δίκαια αυτά, ως εκφράσεις του Δικαίου του «ξενοκρατούμενου» Ελληνισμού¹⁷, αναφέρονταν στις τρεις βασικές κατηγορίες: α) του λεγόμενου βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου¹⁸, που απέδιδε κυρίως βυζαντινά δικαιοκρινά στοιχεία, με τις ποιοεσδήποτε άμεσες ή έμμεσες καταβολές του¹⁹, με τη

9. Βλ. ειδικότερα Γ. Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 258-259 κε., 264 κε., 270-271 κε., 281-283 κε.· πρβλ. στου *ίδιου*, *Η διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου στη Μακεδονία, διαμορφωτικό στοιχείο των Ευρωπαϊκών Δικαίων, Βυζαντινά, Θεσσαλονίκη, 16/1991 = Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός Τόμος, 50 Χρόνια 1939-1989, Θεσσαλονίκη 1992 (όπου και οι σχετικές παραπομπές), σ. 211 κε.*

10. Βλ. πιο κάτω σημ. 18-20.

11. Βλ. πιο κάτω σημ. 22.

12. Βλ. πιο κάτω σημ. 21.

13. Βλ. πιο κάτω σημ. 24-26.

14. Βλ. Γ. Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 256 κε., 273 κε., 281 κε.

15. Πρβλ. πιο κάτω σημ. 17 κε.

16. Πρβλ. πιο κάτω σημ. 24 κε.

17. Βλ. για την ειδικότερη έννοιά του Γ. Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 255 κε., 261 κε., 281 κε.

18. Το οποίο χαρακτηριζόμενο ως κυρίως Μεταβυζαντινό ή ρωμαϊκογενές Μεταβυζαντινό ή βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο συνέχισε κατά «διαδοχή» τη ρωμαϊκή δικαιοκρινή παράδοση, όπως αυτή αποτυπώνονταν, αυτούσια ή με διαφοροποιήσεις, στα κείμενα του θετικού Βυζαντινού Δικαίου, που αποτελούσε τη βάση στην οποία στήριζαν τη δικαιοκρινή τους υπόσταση οι βασικές μορφές «εκφράσεως» των βυζαντινών (ρωμαϊκογενών) δικαιοκρινών στοιχείων, βλ. σχετικά Γ. Π. Νάκου, *Η διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 211· ενώ χρήσιμη είναι η ανάπτυξη στου *ίδιου*, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 183-190 κε.*· πρβλ. παρακάτω σημ. 19.

19. Οι οποίες εντάσσονταν στις βασικές μορφές «εκφράσεως» των βυζαντινών αυτών δικαιοκρινών στοιχείων, που «λειτουργήσαν» στις ελληνικές περιοχές μετά την «κατάλυ-

ση» της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και αποδίδονταν κυρίως στις ποικίλες νομοκανονικές μεταβυζαντινές συλλογές και εγχειρίδια, Διατάξεις, κ.ά. Η βάση πάντως των νομοκανονικών αυτών έργων ήταν τα έργα του *Ματθαίου Βλάσταρη*, *Σύνταγμα κατά στοιχείον* (1335), και του *Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου*, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος* (1345), βλ. σχετικά Σ. Ν. Τρωιάνου, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σ. 166 κε., 160-162 κε.: έτσι, και παρόλη την ιδιαίτερα μεγάλη διάδοση που είχαν οι δυο αυτές ιδιωτικές νομοκανονικές συλλογές τη μεταβυζαντινή κυρίως περίοδο, επισημαίνεται η ουσιαστική επίδραση που άσκησαν τα έργα αυτά στις μεταγενέστερες νομοκανονικές συμπληρωματικές καταγραφές, αναφερόμενα όμως περαιτέρω τα έργα αυτά με αντίστροφη σειρά, σε σχέση με το έτος της συντάξεώς τους, όπως: α) της *Εξαβίβλου*, στους νομοκάνονες: της παραφράσεως του «Συντάγματος κατ' αλφάβητον...» από τον Κουνάλη Κριτόπουλο (1495; 1498;)* του λεγόμενου Νομοκάνονα Μανουήλ Μαλαξού (άλλως «Βιβλίον των νόμων» ή «Νόμιμον» Μανουήλ νοταρίου του Μαλαξού, της αρχικής λόγιας μορφής του, 1561, και της φερόμενης σαν αρχικής δημόδους αποδόσεως της λόγιας (;) μορφής του, 1562/1563;)* της επιτομής του Θεοδοσίου Ζυγομαλά (1605;), που περιείχε δημόδη απόδοση της Εξαβίβλου (βλ. S. Perenidis, Théodose Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor, Athènes 1994, σ. 53 κε.) του Νομοκρίτη του ιερομονάχου Θεόκλητου (1671), επίσης ως δημόδης απόδοση της Εξαβίβλου του Νομικού του Θεοφίλου επισκόπου Καμπανίας (1788; ή 1715-1795;)* κ.ά. νομοκανονικά έργα τα οποία βλ. στου Κ. Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμ. Κ. Γ. Πιτσάκη, Αθήνα 1971, στην ιδιαίτερα αναλυτική Εισαγωγή του ίδιου, ό.π., σ. 4' κε., οά' κε.: ενώ πρέπει να σημειωθεί και η θεωρούμενη σαν «επίσημη» δημόδης μεταγραφή της από τον Αλέξιο Σπανό (1744), η οποία είχε πολύ μεγάλη διάδοση, κυρίως κατά το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου (μετά δηλαδή το 1744), αν ληφθούν υπόψη οι επτά εκδόσεις της μεταξύ των ετών 1744-1820, ό.π., σ. ογ' κε., 4γ' κε.: β) του *Συντάγματος κατά στοιχείον*, είτε από το ίδιο το έργο αυτό, είτε από την ομώνυμη παράφρασή του στο «Σύνταγμα κατ' αλφάβητον πασών των υποθέσεων των ιερών και θείων κανόνων και των νόμων, οπου εποίησεν ο εν ιερομονάχοις... κυρ Ματθαίος Βλαστάρης, εξηγήθη δε αυτό πεζήν φράσιν ο τιμωτάτος και ευσεβής άρχων Κουνάλης Κριτόπουλος» (1495; 1498;), παράφραση η οποία βασιζόταν όχι μόνο στο Σύνταγμα του Βλάσταρη αλλά έκανε χρήση και αποσπασμάτων από την Εξαβίβλο του Αρμενόπουλου, ενώ άσκησε, η συμπληρωματική αυτή παράφραση, ουσιαστική επίδραση στις επόμενες νομοκανονικές συλλογές: της Βακτριάς [των] Αρχιερέων, Ιακώβου αρχιμανδρίτη Ιωαννίνων (1645), - που θεωρείται σημαντικό έργο σε σχέση με τις άλλες νομοκανονικές συλλογές, βλ. Δ. Σ. Γκίνη, Περίγραμμα, ό.π., αριθ. 129, σ. 122 κε.: σχετικά στου ίδιου, Αθησαύριστοι λείξεις εκ της ανεκδότου «Βακτριάς Αρχιερέων» (1645), Αθηνά, ΟΓ'-ΟΔ' (1973), 290 κε. -, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως μια των πηγών του Νομικού του Θεοφίλου επισκόπου Καμπανίας, ό.π., με έμμεσο έτσι επηρεασμό του ή επίδρασή του από την παράφραση του Κριτόπουλου, σύμφωνα με τη σχετική επιχειρηματολογία του Ν. Π. Μάτση, Περί την παράφρασιν του Συντάγματος του Ματθαίου Βλάσταρη υπό του Κουνάλη Κριτόπουλου, ΕΕΒΣ, ΛΔ' (1965), 175-189 κε., 194 κε.: ενώ για το άγνωστου συντάκτη Νομοκριτήριου, δημόδους μορφής, έτους 1600-1700, δημοσιευμένο στου Δ. Σ. Γκίνη, Περίγραμμα, ό.π., αριθ. 100, σ. 65 κε., υποστηρίζεται ότι αποτελεί εγάνισμα αντλημένο εξολοκλήρου από την παράφραση του Κριτόπουλου, Ν. Π. Μάτση, Το Νομοκριτήριον επί του υπ' αριθ. 2764 κώδικος της Εθνικής Βι-

μορφή που είχαν αποτυπωθεί τα στοιχεία αυτά στα μεταγενέστερα βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομοκανονικά εγχειρίδια και λοιπές νομοκανονικές συλλογές²⁰, σε συσχέτιση με τη διαμόρφωση του χαρακτηριστιζόμενου ως οιονεί de jure «Πατριαρχικού» Δικαίου²¹, β) του εγ-

βλιοθήκης Ελλάδος, ΕΕΒΣ, ΛΕ΄ 1966/(1967), 202-204 κε., 207 κε. Βλ. επίσης Γ. Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 266 κε., 272-273 κε.

20. Βλ. πιο πάνω σημ. 19.

21. Η διαμόρφωση και η περαιτέρω (μετά την οθωμανική κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως) λειτουργική ισχύς του βασιζόταν στην εφαρμογή από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (πρβλ. πιο κάτω σημ. 30) μιας εξελιγμένης ή διαφοροποιημένης μορφής βυζαντινών δικαϊκών κανόνων, το σύνολο των οποίων συνέτεινε στην ιδιόμορφη αυτή «έκφραση» του χαρακτηριζόμενου ως οιονεί de jure «Πατριαρχικού» Δικαίου, το οποίο, ως δικαϊκά αυτοτελές και με μεγάλη αυτόνομη «έκφραση» δικαϊκών ρυθμίσεων, οδήγησε στην εμπέδωση της εμφανίσεως της σχετικής αυτής δραστηριότητας του Οικουμενικού Θρόνου ως ουσιαστικά ολοκληρωμένης δικαιοταξίας· πρβλ. Γ. Π. Νάκου, Η διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου στη Μακεδονία, ό.π., σ. 221-223 κε. Περαιτέρω για την ειδικότερη ορολογική εμφάνιση των Πατριαρχικών αυτών δικαιοδοσιών και στο πλαίσιο που προσδιορίζεται στο πιο πάνω κείμενο της μελέτης αυτής, της ασκήσεως δηλαδή των εκκλησιαστικών - «νομοθετικών» - δικαστικών «λειτουργιών» του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διατυπώθηκε ο όρος «οιονεί de jure «Πατριαρχικό» Δίκαιο», που απέδιδε, έτσι, ή δημιουργούσε την ιδιόμορφη αυτή «έκφραση» μιας μορφής «θετικού» Δικαίου, με όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία που συνθέτουν την έννοια του λοιπού πολιτικού θετικού Δικαίου, όπως το ενιαίο, αυτόνομο, καθολικό της εφαρμογής του και προπάντων το «εξαναγκαστό» των κανόνων αυτού (με επιτίμια, αφορισμούς, κλπ.), πρβλ. Γ. Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 274-275. Το αποτέλεσμα και η εξωτερική εμφάνιση του οιονεί de jure «Πατριαρχικού» Δικαίου (ορολογία η οποία διατυπώνεται στου Γ. Π. Νάκου, ό.π., σε στενότερο και πιο εξειδικευμένο πλαίσιο, απ' ό,τι το γενικότερο πλαίσιο που ευρύτατα αποδίδει ο Ν. Ι. Πανταζόπουλος, Εκκλησία και Δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας, ΕΕΣχΝΟΕΠΘεσ., Η', Μνημόσυνον Περικλέους Βιζυνίδου, Θεσσαλονίκη 1960-1963, σ. 686 κε., 725, 754 κε., στο προσδιοριζόμενο ως «Πατριαρχικό Δίκαιο», που ταυτίζει εννοιολογικά με το «δίκαιο της Εκκλησίας», ό.π., σ. 724, 754, 756, κ.ά., το οποίο, θεωρητικά, θα πρέπει από την άποψη του περιεχομένου του να ήταν ευρύτερο του χαρακτηριζόμενου ως «Πατριαρχικού Δικαίου»), λάβαινε τον τύπο των Διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, με τη μορφή των αποφάσεων είτε του Οικουμενικού Πατριάρχη είτε και της περί αυτόν πατριαρχικής συνόδου, επιγραφόμενες ως: Γράμματα, Διαγνώσεις, Διατάξεις, Εγκύκλιοι, Συνοδικές Αποφάσεις, Συνοδικές Πράξεις, Τύμοι, κ.ά., οι οποίες επικράτησαν να αναφέρονται γενικότερα ως Κανονικές Διατάξεις, βλ. σχετικά Γ. Π. Νάκου, ό.π., σ. 268 κε., αναγόμενες σε ουσιαστική πηγή της «θεσμοθεσίας» του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπως συνάγεται και από την κωδικοποίησή τους (που αφορούσε σ' αυτές που «απολύθηκαν», βρισκόνταν σε ισχύ και διατελούσαν σε ενέργεια, από την εποχή συστάσεως του Γραφείου Πρωτοκόλλου του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1863) μέχρι το 1899), για την οποία βλ. Ι. Σταυρίδη, Συλλογή Πατριαρχικών και Συνοδικών εγκυκλίων, κλπ., εν Κωνσταντινουπόλει 1900.

Ενώ η ειδικότερη αυτή δραστηριότητα του Οικουμενικού Πατριαρχείου (για την ο-

χώριου εθμικού²², που εξέφραζε ελληνικές περι δικαίου αντιλή-

ποία βλ. πηγές και βιβλιογραφία στον *Γ. Π. Νάκου*, Η προβληματική, ό.π., σ. 268 κε., 274 κε., με βασική προσθήκη την έκδοση των *Δ. Γ. Αποστολόπουλου - Π. Δ. Μιχαηλάρη*, η Νομική Συναγωγή του Δοσίθεου [Πατριάρχης Ιεροσολύμων, τέλη 17ου αι.], Α', Αθήνα 1987), ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, βασίζεται στο καθεστώς των λεγόμενων «προνομίων», για το οποίο βιβλιογραφικές ενδείξεις βλ. *Δ. Σ. Γκίνη*, Η ελληνική συμβολή εις την έρευναν της ιστορίας του Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου, ό.π., σ. 121-124 κε.· του *ίδιου*, Περίγραμμα της ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, ό.π.· *Γ. Π. Νάκου*, Περί του θεσμού του «πατρικού δικαϊώματος» (baba - hakki) εις το εθμικόν Δίκαιον Θράκης, Αρμ. ΑΒ'1978, σ. 400 κε.· *Ε. Κύρτση - Νάκου*, Αι περί προικοδοσιών «νομοθετικά» ρυθμίσεις βάσει των Κανονικών Διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1701-1844), Αρμ. ΕΕπετ ΔΣΘ 1/1980, 55 κε. Για το πρόβλημα όμως της ουσιαστικής διερευνησεως του εφαρμοζόμενου Δικαίου κατά την Τουρκοκρατία, στα πλαίσια του οποίου εξακολουθεί να παραμένει μια σχετική ασάφεια στη συνολική αξιολόγηση της συσχετίσεως της «νομοθετικής» και δικαστικής δικαιοδοσίας της Εκκλησίας (πρβλ. πιο κάτω σημ. 30, 32, 104) με τις διαμορφωμένες ή διαμορφούμενες διατάξεις ή ρυθμίσεις εθμικού Δικαίου των Χριστιανών, -συσχετίσεως για την οποία έχει υποστηριχθεί ότι, κατά την Τουρκοκρατία, η Εκκλησία στην προσπάθειά της να καταστήσει το Πατριαρχικό Δίκαιο αληθινά οικουμενικό ήταν «μοιραίο» να έλθει σε «σύγκρουση» τόσο με το τουρκικό (δηλαδή το οθωμανικό) όσο και με το δημόδες εθμικό Δίκαιο, τα οποία είχαν εκδηλώσει κι αυτά «αντιρρόπους τάσεις ολοκληρωτικής επικρατήσεως», την οποία βλ. στον *Ν. Ι. Πανταζόπουλου*, Εκκλησία και Δίκαιον, ό.π., σ. 715-718 κε., 726 κε., 754 κε., 767 κε., σε αντιδιαστολή με τη «λειτουργική» ισχύ του μουσουλμανικού-οθωμανικού Δικαίου, είναι γεγονός ότι, παρόλη τη δημοσίευση αρκετών δικαϊκών στοιχείων από την περίοδο αυτή, διατηρούνται όλες οι αρνητικές συνθήκες και λοιπές προϋποθέσεις οι οποίες είχαν οδηγήσει το *Δ. Σ. Γκίνη*, Περίγραμμα, ό.π., σ. 10-11 κε., να διαπιστώσει ότι «καθίσταται έτι μάλλον ακατανόητον, αλλά και ασυγχώρητον, ότι δεν προωθήθη παρ' ημών η μελέτη του Μεταβυζαντινού Δικαίου», ό.π., σ. 12.

22. Για τα οποία πρβλ. *Γ. Π. Νάκου*, Η προβληματική, ό.π., σ. 266, 275 κε. Ενδεικτική καταγραφή εθμικών θεσμών και των συναφών δικαϊκών σχέσεων βλ. στον *Δ. Σ. Γκίνη*, Περίγραμμα ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, ό.π., τα σχετικά λήμματα: έθιμα, συνήθεια του τόπου. Βλ. επίσης *Γ. Α. Πετρόπουλου*, Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835), μετά συμβολών εις την έρευναν του Μεταβυζαντινού Δικαίου [Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. Γ', τχ. Ι, Ακαδημίας Αθηνών], τχ. Ι, εν Αθήναις 1956, λ. έθιμα· *Μ. Τουρτόγλου*, Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου, ό.π., σ. 16 κε. Η ειδικότερη πάντως «λειτουργική» θέση του Ελληνικού εθμικού Δικαίου, στα πλαίσια της εφαρμοζόμενης μορφής Δικαίου, που αποτελούσε μερικότερο τμήμα του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, δεν είναι ουσιαστικά διευκρινισμένη, ιδιαίτερα στις μερικότερες περιόδους του φραγκοκρατούμενου και του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, πρβλ. *Ιακ. Τ. Βισβίτζη*, Το πρόβλημα της ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, ό.π., σ. 137-140 κε., 143 κε.· *Δ. Σ. Γκίνη*, Περίγραμμα, ό.π., σ. 10 κε., ενώ η ουσιαστική «πολυμέρεια» του Δικαίου του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού, - εκφραζόμενη με την παράλληλη «λειτουργική» ισχύ τριών κατηγοριών Δικαίων: αα) του εγχώριου εθμικού, αβ) του λεγόμενου βυζαντινορω-

ψεις²³, χωρίς, βέβαια, να αποκλείεται και η μερικότερη διαμόρφωσή του εξαιτίας του «συγχρωτισμού» του με το Δίκαιο της «ξενικής» κατακτήσεως²⁴,

μαϊκού Δικαίου, με τη μορφή που είχε αποτυπωθεί στα μεταγενέστερα βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομοκανονικά εγχειρίδια και λουπές νομοκανονικές συλλογές (βλ. πιο πάνω σημ. 18-19), και αγ) του μουσουλμανικού - οθωμανικού Δικαίου, βλ. Γ. Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου*, τχ. α', ό.π., σ. 46 κε. -, δε συντείνει στην ολοκληρωμένη αξιολόγησή του. Στο τελευταίο αυτό Δίκαιο του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού ένα από τα βασικά προβλήματα της όλης διερευνήσεώς του είναι το ότι εξακολουθεί να παρουσιάζει ασθενή στοιχεία τεκμηριώσεως, τα οποία δεν οδηγούν στην ουσιαστική διευκρίνιση της αντιμετώπισεως του γενικότερου ή ειδικότερου εθιμικού Δικαίου από τη νομοθετική και δικαστική πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των υπαγόμενων σ' αυτό μητροπόλεων και επισκοπών, κι αν η πολιτική αυτή ήταν ολοκληρωτικά αρνητική ή μόνο κατά περίπτωση αρνητική, πρβλ. *Ιακ. Τ. Βιοβίτζη*, ό.π., σ. 146-148 κε.· Γ. Π. Νάκου, *Περί του θεσμού του «πατριικού δικαϊώματος»*, ό.π., σ. 408 κε.· η συλλογιστική όμως που προαναφέρθηκε για την ενδεχόμενη αρνητική στάση της Εκκλησίας έναντι των εθίμων γενικότερα δεν επιδέχεται πάντοτε μονολεκτική απάντηση, κι αυτό γιατί αμέσως δημιουργεί το ερώτημα μήπως θα έπρεπε να διερευνηθεί ειδικότερα ποιες ήταν οι αρνητικές αυτές περιπτώσεις, κι ακόμη πώς δικαιολογείται η ενδεχόμενη αυτή αρνητική θέση, όταν η Εκκλησία, μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, κάτω από την πίεση της οθωμανικής εξουσίας και των δικαστικών της οργάνων, εφάρμοσε, διαμέσου των εκκλησιαστικών της δικαστηρίων, μια ουσιαστικά διασταλτική ερμηνεία στους υφιστάμενους νόμους λόγους διαζυγίου, έτσι ώστε να υπαχθούν στους λόγους αυτούς με ευρύτατη ερμηνεία περισσότερες περιπτώσεις διαζεύξεων, για τις οποίες τεκμηρίωση βλ. στον Δ. Σ. Γκάνη, *Οι λόγοι διαζυγίου επί Τουρκοκρατίας*, ΕΕΣχΝΟΕΠΘεσ., Η/1960, Μνημόσυνο Π, Βίζουκιδου, σ. 242-244 κε., 248-252 κε. Παράλληλα στην ειδικότερη αυτή «λειτουργική» θέση του Ελληνικού εθιμικού Δικαίου, εντασσόμενης στο ουσιαστικό περιεχόμενο του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, θα μπορούσε να συμβάλλει δημιουργικά, για την πιο ουσιαστική της διερεύνηση, η αξιολόγηση των διαφόρων προσθηκών ή διαφοροποιήσεων του εννοιολογικού ή ρυθμιστικού περιεχομένου των δημοδών παραλλαγών, παραφράσεων ή άλλων συμπληρωματικών ή ερανιστικών νομοκανονικών συλλογών ή εγχειριδίων, που οφείλονταν στην επίδραση, ακούσια ή εκούσια, του εθιμικού Δικαίου της εποχής της συντάξεώς τους, για την οποία βλ. Γ. Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 266 κε., 272-273 κε. Έτσι, μετά απ' αυτά, πιστεύεται ότι τα προβλήματα της «λειτουργικής» ισχύος του Ελληνικού εθιμικού Δικαίου, στην ειδικότερη εξελικτική του πορεία, ιδιαίτερα στα πλαίσια των χρονικών ορίων του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, θα μπορούσαν να μετριαστούν ή και να επιλυθούν, στο μέτρο πάντοτε του δυνατού και εφικτού, αν πραγματοποιούνταν η σύνταξη ενός ειδικού ιστορικο-δικαιικού «λεξικού», πρβλ. Γ. Π. Νάκου, *Βιβλιοκρισία στα Ελληνικά*, 29 (1976) 398 κε., ή ενός Corpus «θεσμών του (ελληνικού) εθιμικού ή λαϊκού Δικαίου», πρβλ. Γ. Π. Νάκου, *Περί του θεσμού του «πατριικού δικαϊώματος»*, ό.π., σ. 410, που θα θεμελιώνει το ουσιαστικό πλαίσιο της πιο πάνω «λειτουργικής» ισχύος.

23. Πρβλ. πιο κάτω σημ. 24.

24. Για την ειδικότερη ιστορική εξέλιξη του Δικαίου των εθίμων, στα πλαίσια του γενι-

κότερου εννοιολογικού περιεχομένου του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, που είναι άμεσα συναρτημένη με τη «λειτουργική» ισχύ των διαφόρων «ξενοκρατούμενων» Δικαίων στα γεωγραφικά όρια του στενότερου και του ευρύτερου Ελληνισμού, δεν υπάρχει ολοκληρωμένη αξιολόγηση, παρὰ μόνο ορισμένες, τοπικά εξειδικευμένες, διερευνήσεις εθιμικών θεσμών ή εθιμικών καταστάσεων, βλ. Γ. Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 266· εξάλλου οι περισσότερες δικαιοκτικές πηγές της περιόδου αυτής εξακολουθούν να παραμένουν αδημοσίευτες, με συνέπεια να μην είναι επικτή η ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του Μεταβυζαντινού [ελληνικού] εθιμικού Δικαίου. Επομένως, η διαμόρφωση εθίμων, εθιμικών καταστάσεων ή άλλων μη ελληνικών δικαιοκτικών θεσμών δεν μπορεί να αποκλειστεί, κι ακόμη ειδικότερα να διευκρινιστεί, αφενός, εξαιτίας του μακροχρόνιου ορισμένων «ξενοκρατούμενων» Δικαίων, και, αφετέρου, γιατί οι ενδεχόμενες επάλληλες κατακτήσεις ήταν δυνατό να δημιουργήσουν «σύγχυση» για την αρχική φύση των σχετικών πηγών. Έτσι, τελειώς ενδεικτικά, αναφέρονται: ο εθιμικός θεσμός του «αντιφάττου» που ίσχυε στο εθιμικό Δίκαιο της Γένουας και εισήχθηκε στη Χίο επί γενοατοκρατίας, δηλαδή μετά το 1346, η λειτουργία του οποίου στη Χίο δεν ήταν απόλυτα διευκρινισμένη, και αφορούσε μια μορφή γαμικού κέρδους των συζύγων στις περιπτώσεις θανάτου ενός απ' αυτούς, επί των περιουσιακών στοιχείων του θανόντα συζύγου, βλ. *Ιακ. Τ. Βισβίτζη*, Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακά σχέσεις εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν, *ΕΑρχΙΕΔΑκΑθ*, 1 (1948), 64-68 κε.· η επίδραση των Ασιαζών της Ρωμανίας που έρχοντο στο Δουκάτο του Αιγαίου (Νάξου) και υποστηρίχτηκε ότι δημιουργήσαν ορισμένες νέες εθιμικές καταστάσεις στο προϋφιστάμενο Δίκαιο, ιδιαίτερα στις εμπράγματες σχέσεις, όπου ίσχυαν φεουδαλικές αρχές, καθώς και στις γαμικές σχέσεις, όπου ίσχυε το σύστημα της συζυγικής κοινοκτημοσύνης, για τα μετά τη σύναψη του γάμου αποκτημένα από κοινού περιουσιακά στοιχεία των συζύγων, οφειλόμενο στην ουσιαστική επιρροή του φραγκικού Δικαίου, αξιολόγηση των οποίων βλ. *Ιακ. Τ. Βισβίτζη*, Νάξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου, *ΕΑρχΙΕΔΑκΑθ*, 4 (1951), 115-117 κε., 127 κε., 139-140 κε.· η διαμόρφωση στη Μήλο εθιμογενούς ρυθμίσεως της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής σύμφωνα με τον εθιμικό κανόνα, που ίσχυε στη Βόρεια Γαλλία κατά το 16ο αι., τον εκφραζόμενο ως : *paterna paternis, materna maternis*, έτσι ώστε τα πατρογονικά ή τα μητρογονικά περιουσιακά στοιχεία των συζύγων, όταν δεν υπήρχαν τέκνα, να μην περιέρχονταν στην περίπτωση θανάτου ενός των συζύγων στον έτερο, ο οποίος αποκλειόταν από την κληρονομική διαδοχή, αλλά στους εγγύτερους συγγενείς του συζύγου που προαποβίωσε, με συνέπεια να υποστηρίζεται η άποψη της επιδράσεως επί του κανόνα αυτού γαλλικών εθίμων, βλ. Γ. Σ. Μαριδάκη, Η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή εις την νήσον Μήλον κατά τον δέκατον έβδομον αιώνα (*Paterna paternis, materna maternis*), *ΕΕΣΧΝΟΕΠΘεσ.*, ΙΒ' β', Αφιέρωμα εις Χ. Ν. Φραγκίσταν, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 5-9 κε., 13 κε.· επίδραση, όμως, η οποία, ειδικά για τη Δωδεκάνησο, όπου είχε ευρεία εφαρμογή ο εθιμικός κανόνας *paterna paternis, materna maternis*, με τη μορφή του κανόνα: «το γονικό στο γονικό», δε φαίνεται ότι εξειδικεύονταν στη φραγκική της προέλευση, βλ. *Ιακ. Τ. Βισβίτζη*, Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνα εκ της νήσου Μυκόνου, *ΕΑρχΙΕΔΑκΑθ*, 7 (1957), 34-37 κε., ο οποίος υποστήριξε τη «σύμπτωση» εφαρμογής του κανόνα *paterna paternis, materna maternis* στα δικαιοκτικά έγγραφα της Δωδεκανήσου· *πρβλ. Σ. Ι. Χατζηρσεβαστού*, Αστικόν Δίκαιον εις Νοτίους Σποράδας επί Τουρκοκρατίας και Ιταλοκρατίας, Αθήναι

και γ) του μουσουλμανικού ιερονομικού²⁵ και του οθωμανικού πολιτικού Δικαίου²⁶, ως Δικαίων του κατακτητή.

Το δικαιϊκό αυτό πλαίσιο οδηγούσε στη διαμόρφωση θεσμών και νομικών καταστάσεων του πραγματικά εφαρμοζόμενου Δικαίου, με την έννοια του Δικαίου που υπήρχε και τηρούσαν²⁷, που στην ουσία διέπλασσε ή διαμόρφωνε το δεδομένο «νομικό βίο» της περιόδου αυτής²⁸, ο οποίος και εξέφραζε έτσι το «ζωντανό» Δίκαιο²⁹ της ελληνικής εθνότητας κατά τη μεταβυζαντινή ιστορική περίοδο.

Κυρίαρχο στοιχείο του εφαρμοζόμενου Δικαίου στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη αποτελούσε η ειδικότερη έκφραση του οιονεί de jure «Πατριαρχικού» Δικαίου της Κωνσταντινουπόλεως³⁰, το οποίο «λειτουργ-

1977, σ. 195 κε., ενώ, παράλληλα, έχει υποστηριχτεί ότι ο συσχετισμός του παραπάνω εθιμικού, γαλλικού ή ιταλικού, κανόνα με τον ανάλογο εθιμικό κανόνα του «γονικού στο γονικό», σαν θεσμού «ατελούς» οικογενειακής κοινοκτημοσύνης, μπορεί να οφειλόταν σε ενδεχόμενη «σύμπτωση», βλ. *Ε. Κύρση - Νάκου*, Βιβλιοκρισία Σ. Ι. Χατζησεβαστού, *Αστικόν Δίκαιον εις Νοτίους Σποράδας*, ό.π., *Ελληνικά*, 32 (1980), 198-201 κε. Βλ. επίσης σχετικά στου *Ανδρ. Λεντάκη*, *Paterna paternis - materna maternis*, ένα κατάλοιπο της συλλογικής ιδιοκτησίας του γένους στο μεταβυζαντινό Δίκαιο ή αναίρεση μιας ερμηνείας του Γ. Μαριδάκη για το κληρονομικό Δίκαιο της Μήλου τον ΙΖ' αιώνα, *ανάτυπο από τα Μηλιακά*, τ. Β', Αθήνα 1985, σελ. 285 κε.

25. Που βασιζόταν στην ιερή βίβλο των μουσουλμάνων το Κοράνιο, για το οποίο βλ. σχετικά *Γ. Π. Νάκου*, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 39.
26. Που βασιζόταν στη νομοθετική πρωτοβουλία των σουλτάνων, η οποία εκφραζόταν με την έκδοση «Κανόνων» (kanun - Kanunnâme), βλ. σχετικά, ό.π.
27. Ως «πραγματικά εφαρμοζόμενο Δίκαιο», για την τεκμηρίωση του οποίου βλ. *Γ. Π. Νάκου*, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 284-285 κε.
28. Βλ. σχετικά, ό.π., σ. 272 κε., 285 κε.
29. Δηλαδή το Δίκαιο που πραγματικά «ίσχυε» και «λειτουργούσε» την περίοδο αυτή, για την τεκμηρίωση του οποίου βλ. ό.π., σ. 285 κε. του *ίδιου*, *Η διαπίχρηση του Βυζαντινού Δικαίου στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 235.
30. Για την έννοια του οποίου βλ. πιο πάνω σημ. 21. Το «Πατριαρχικό» αυτό Δίκαιο είχε ιδιαίτερη ευρύτητα στις νομοθετικές και τις δικαστικές δικαιοδοσίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου (πρβλ. πιο κάτω σημ. 32), αποδίδοντας με τον τρόπο αυτό τη βυζαντινή προέλευση του εφαρμοζόμενου Δικαίου. Το χρονικό πλαίσιο της λειτουργικής αυτής διατηρήσεως βυζαντινών δικαιϊκών στοιχείων στο «Πατριαρχικό» Δίκαιο, με χρησιμική βάση κυρίως την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου, στην αυτούσια μορφή της ή στις επηρεαζόμενες και βασιζόμενες στις ρυθμίσεις της διάφορες νομοκανονικές καταγραφές (βλ. πιο πάνω σημ. 19), αναγόμενο στην κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας (1453), διατηρείται (στο πλαίσιο της πιο πάνω χρησιμικής βάσεως της διατηρήσεώς της) μέχρι το 1744, που εμφανίζεται η δημόδης απόδοση της Εξάβιβλου από τον *Αλέξιο Σπανό*, μέχρι το 1887, που διαφοροποιείται η ουσιαστική χρήση της Εξάβιβλου. Σ' αυτό συντέλεσε η έκδοση από το *Ναπολέοντα Σερούιο* της *Επιτομής του εν τοις εκκλησιαστικοίς δικαστηρίοις του οικουμενικού θρόνου εν ι-*

σχή ρωμαϊκού και βυζαντινού νόμου, Κωνσταντινούπολη 1886, μετά από σχετική συνοδική απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου (πρβλ. *Κ. Γ. Πιτσάκη*, Εξαβίβλος, ό.π., σ. ρί' κε.), όπου ρητά αναφέρεται το ουσιαστικό κύρος των ρυθμίσεων της Εξαβίβλου που έχουν «θέσει νόμου»· ενώ στην περαιτέρω λειτουργία της Εξαβίβλου στους δικαιοδοτικούς κύκλους των πατριαρχικών δικαστηρίων συμβάλλει και η έκδοσή της από το *Ν. Χαρισιάδη*, Κωνσταντινούπολη 1885, με σχετική νεοελληνική απόδοση του παρατιθέμενου από τον εκδότη πρωτότυπου κειμένου από την έκδοση Heimbach.

Σχετικά με την τήρηση από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια του Οικουμενικού Πατριαρχείου της πάγιας τακτικής να βασίζονται τις εκδιδόμενες απ' αυτά αποφάσεις τους σε ρητή διάταξη της Εξαβίβλου (άσχετα αν ορισμένες φορές δε δηλωνόταν ρητά η σχετική διάταξη αλλά γενικότερα η διατύπωση «σύμφωνα με το νόμο»), βλ. *Μ. Γ. Θεοτοκά*, Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1800-1896), εν Κωνσταντινούπολει 1897, ενώ γενικότερα για τις αναγωγές του εφαρμοζόμενου από τα δικαστήρια αυτά Βυζαντινού Δικαίου, στη χρησιμότερη για την ανεύρεσή του νομοκανονική συλλογή της Εξαβίβλου, βλ. *Μ. Γ. Μ. Καραβοκυρού*, Κλεις της συνήθους Οθωμανικής Νομοθεσίας... των Κανονισμών του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της δικαστικής δικαιοδοσίας αυτού, εν Κωνσταντινούπολει 1882. Η συνεπής αυτή εφαρμογή της Εξαβίβλου ολοκληρώθηκε μετά τη θέσπιση των «Γενικών [ή Εθνικών] Κανονισμών, Περί διευθετήσεως των εκκλησιαστικών και εθνικών πραγμάτων...», 1860-1862, εν Κωνσταντινούπολει 1900 (εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου) και τη δικονομική διευθέτηση των ορθόδοξων πατριαρχικών δικαστηρίων με τις λεγόμενες Πατριαρχικές Οδηγίες: Περί του πώς δει διεξάγεσθαι τας εκάστοτε εμπιπτούσας διαφοράς εν τοις εκκλησιαστικοίς και μικτοίς εκκλησιαστικοίς δικαστηρίοις του Κλήματος του Οικουμενικού Θρόνου, εν Κωνσταντινούπολει 1900· πρβλ. σχετικά *Αχ. Γ. Κουτσουράδη*, Οι Πατριαρχικές Οδηγίες, *ΕλλΔνη*, 34/1993, 988 κε. = Τιμητικός Τόμος «Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή», Αθήνα 1994, σ. 813 κε., 822 - 823 κε.· πρβλ. επίσης *Χαρ. Κ. Παπαστάθη*, Οι Κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς, τ. Α', Νομοθετικές πηγές - Κανονισμοί Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 78 κε., οι οποίοι καθιέρωσαν ενιαίο τύπο οργάνωσης όλων των κοινοτήτων των Χριστιανών - Ορθόδοξων του κλίματός του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολεως (πρβλ. σχετικά *Χαρ. Κ. Παπαστάθη*, Ο κοινοτισμός στη Μακεδονία υπό το καθεστώς των «Εθνικών Κανονισμών», Συμπόσιο ΚΙΘ, Δήμου Θεσσαλονίκης «Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία» 9/11-12-1988, έκδ. αριθ. 5, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 137-143 κε.), οι επιμέρους ρυθμίσεις των οποίων εντάχθηκαν στους ψηφισμένους από τις κοινότητες αυτές Κανονισμούς, στους οποίους περιλαμβάνονταν και οι διατάξεις για τις ειδικότερες δικαιοδοσίες των κατά τόπους Δημογερόντων, οι οποίες κατά την ενάσκηση των δικαστικών τους αρμοδιοτήτων «δικαιοδοτούσαν» «ιδίως» για τις λεγόμενες «εκκλησιαστικής φύσεως... υποθέσεις», δηλαδή γι' αυτές που είχαν «πνευματικό χαρακτήρα» και αφορούσαν οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου διαφορές, όπως ήταν «οι αφορώσες προικοσύμφωνα, διαθήκες, συνοικέσια, διαζύγια και τα τουαύτα, επί τη βάσει του Αρμενοπούλου και κατά τα έθιμα του τόπου [τα] έχοντα ισχύν νόμου», Κανονισμός Ορθόδοξου Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, 1886, άρθρ. 20 εδ. β', *Χαρ. Κ. Παπαστάθη*, Οι Κανονισμοί, ό.π., σ. 149. Βλ. επίσης ειδικότερα *Γ. Π. Νάκου*, Η διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου στη Μακεδονία, ό.π., σ. 186 κε.

γούσε» όπως αυτό είχε προσδιοριστεί για τις κατά τόπους μητροπόλεις του Οικουμενικού Θρόνου μετά την οθωμανική κατάκτηση, με βάση το καθεστώς των λεγόμενων «προνομίων»³¹, με τη μέριμνα, φροντίδα και αποκλειστική δικαιοδοσία του οικείου μητροπολίτη³².

31. Το οποίο βασιζόταν στις ρήσεις και τις ερμηνείες του Κορνανίου, με βάση τις οποίες ιδιαίτερα οι Χριστιανοί κατά την Τουρκοκρατία θεωρούνταν «ανεκτοί» από την κοινωνία των «πιστών» του Ισλάμ της οθωμανικής αυτοκρατορίας, εξού και η αναγνώριση της χριστιανικής κοινότητας με τον επικεφαλής της Χριστιανό Ορθόδοξο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, αναγνώριση η οποία υλοποιούνταν με την έκδοση και χορήγηση από τη σουλτανική αυτοκρατορική γραμματεία των σχετικών ενθρονιστηρίων πατριαρχικών βερατίων, που αφορούσαν στη διαρρύθμιση όλων των αναφερόμενων σ' αυτά σχέσεων των μελών της θρησκευτικής κοινότητας των Χριστιανών, για την ερμηνεία των οποίων, μολονότι η βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη, ελλείπει η συνθετική μελέτη η οποία θα διερευνούσε σε βάθος το όλο αυτό καθεστώς των «προνομίων» της Ορθόδοξης Εκκλησίας υπό το πρίσμα της ισλαμικής και χριστιανικής θεωρίας, σε συνάρτηση με όλες τις πραγματικές δικαιμικές σχέσεις που ουσιαστικά λειτούργησαν την περίοδο αυτή στα πλαίσια των χωρικών ορίων του στενότερου και του ευρύτερου Ελληνισμού. Πρβλ. γενικότερα Π. Χιδίρογλου, Σουλτανικά βεράτια, Επετηρίς (ΚΒΕΚύπρου), VII/1975, σ. 133-134 κε.
32. Η οποία ουσιαστικά οριοθετούσε κατά την Τουρκοκρατία και τη σαφή δικαστική φύση των αρμοδιοτήτων των μητροπολιτών και επισκόπων του οικουμενικού Θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως, με την έννοια της αληθούς δικαστικής τους δικαιοδοσίας, ελκόμενης de jure πλέον κατευθείαν από τα σχετικά ενθρονιστήρια σουλτανικά βεράτια, με συνέπεια η υφιστάμενη μέχρι την οθωμανική κατάκτηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας προβληματική, σχετικά με το νομικό χαρακτήρα της δικαστικής αρμοδιότητας της Εκκλησίας, αν δηλαδή ήταν γνήσια δικαιοδοσία ή συμβιβαστική και διαιτητική αρμοδιότητα, να μην υφίσταται πλέον, βλ. Γ. Π. Νάκου, Προβλήματα βυζαντινού κληρονομικού δικαίου επί Παλαιολόγων. Η λειτουργική ισχύς της Νεαρής 26 Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (ΚΒ' Δημήτρια, Συμπόσιο Χριστιανική Θεσσαλονίκη - Παλαιολόγειος εποχή), Θεσσαλονίκη 1989, σ. 265-266 κε., 330' του ίδιου, Η προβληματική, ό.π., σ. 268 κε.: πρβλ. όμως τελευταία και τις σχετικές μνήμες «νομολογιακών» δεδομένων εκκλησιαστικών αρχών και φορέων της περιόδου αυτής στις *Ελευθ. Σπ. Παπαγιάννη*, Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, ό.π., (χωρίς να λαμβάνει θέση στα θέματα της δικαιοδοσίας των δικαστικών αυτών οργάνων), μολονότι η νομιμοποίηση για την άσκηση των δικαστικών δικαιοδοσιών από τον Οικουμενικό Πατριάρχη και των υπό αυτόν μητροπολιτών και επισκόπων λόγω των βερατίων ήταν πλήρης και η δωσιδικία αυτών επί των Χριστιανών αποκλειστική, κυρίως για τις σχετιζόμενες με τη θρησκεία διαφορές, βλ. Ν. Ι. Πανταζόπουλου, Εκκλησία και Δίκαιον, ό.π., σ. 716 κε., 755 κε., 767. Τη δικαστική αυτή δικαιοδοσία η Εκκλησία de facto τη «διεύρυνε» και στο ευρύτερο πλαίσιο του ιδιωτικού δικαίου για τις αναφερόμενες μεταξύ Χριστιανών διαφορές (πρβλ. ενδεικτικά από το χώρο της Μακεδονίας, Ν. Ι. Πανταζόπουλου [επιμ.-συνεργ. Δ. Τσούρα-Παπαστάθη], Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης, ις'-ιβ' αι., Θεσσαλονίκη 1974 = Μ. Αθ. Καλινδέρη, Ο Κώδιξ της Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης (1686-), Θεσσαλονίκη 1974· Χαρ. Κ. Παπαστάθη, Βεβαιωτήρια έγγραφα του Καμπανίας Θεόφιλου επί ιδιωτικών διαφορών, Τμητικός Τόμος «Αφιέρωμα εις τον Κων. Βαβούσκον», τ. Γ',

Τυπική αλλά και ουσιαστική προϋπόθεση ασκήσεως των μητροπολιτικών καθηκόντων και δικαιοδοσιών αποτελούσε η έκδοση από τη σουλτανική αυτοκρατορική γραμματεία³³ του σχετικού τίτλου με τη μορφή του βερατίου (berat)³⁴, νομιμοποιητικού της κτήσεως και κατοχής του εκκλησιαστικού αυτού αξιώματος.

Τα βεράτια ήταν έγγραφα της οθωμανικής σουλτανικής γραμματείας που ανήκαν στη γενικότερη έννοια των οθωμανικών αυτοκρατορικών διαταγμάτων³⁵, και αποτελούσαν κι αυτά, όπως τα φερμάνια (ferman), εκδη-

Θεσσαλονίκη 1990, σ. 337-338 κε.- *Ευ. Πελαγίδη*, Ο Κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς, 1665-1769, Θεσσαλονίκη 1990), η εκδίκαση των οποίων σταδιακά (στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης έρευνας της επιστήμης) τεκμηριώνει την άποψη της επεκτάσεως της δικαιοδοσίας των πατριαρχικών και μητροπολιτικών δικαστηρίων σε ευρύτερο πεδίο διαφορών ιδιωτικού δικαίου· βλ. ενδεικτικά σχετική λεπτομερή αναφορά σε εκδίκαση διαφοράς ιδιωτικού δικαίου από το συνοδικό δικαστήριο Κωνσταντινουπόλεως, προερχόμενη από σύμβαση δανείου με εγγυητή το μητροπολίτη Ροιζαίου και πρωτοφειλέτη το μητροπολίτη Τορνόβου, στις *Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου*, Ανεπίσημα από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, παρασχέδια και μαρτυρίες του 1476, Αθήνα 1988, σ. 56-57 κε., 94 κε. (το κείμενο του παρασχεδίου πατριαρχικού πιττακίου έτους 1476, από το οποίο αντλούνται τα σχετικά στοιχεία, ενώ το κείμενο της συνοδικής αποφάσεως δεν επισημάνθηκε), ενώ οι πηγές για τη de facto «διεύρυνση» της δικαστικής δικαιοδοσίας της Εκκλησίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο αποτελούν θετικά τεκμήρια των πιο πάνω αναπτυσσόμενων θέσεων, πρβλ. *Γ. Π. Νάκου*, Προβλήματα βυζαντινού κληρονομικού Δικαίου, ό.π., σ. 323-326 κε., 330 κε.

33. Βλ. σχετικά περαιτέρω ανάπτυξη των προϋποθέσεων εκδόσεώς τους στο κείμενο της μελέτης αυτής· βλ. επίσης *Π. Χιδίρογλου*, Σουλτανικά βεράτια, ό.π., σ. 130 κε.
34. Για τον όρο βλ. *L. Fekete*, *ΕΙ*, ό.π., τ. I/1979, σ. 1170 κε.· *Π. Χιδίρογλου*, ό.π., σ. 121 κε.
35. Το περιεχόμενο των οποίων, ειδικώς για τα πατριαρχικά και μητροπολιτικά ενθρονιστήρια βεράτια, μολονότι δεν περιείχε αξιολογες διαφοροποιήσεις κατά τις αντίστοιχες κατηγορίες τους - κι αυτές, ενδεχομένως, εξαιτίας τής όχι πάντοτε ακριβούς ερμηνευτικής τους αποδόσεως - θεωρείται βασικής σημασίας για την αξιολόγηση του νομικού καθεστώτος της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την Τουρκοκρατία, πέρα βέβαια από την ουσιαστική αξία που είχαν αυτά για τη νομιμοποίηση του κατόχου και δικαιούχου τους στην ακώλυτη άσκηση των πατριαρχικών ή μητροπολιτικών καθηκόντων. Η σχετική βιβλιογραφία η αναφερόμενη σε κείμενα τέτοιων ενθρονιστηρίων βερατίων δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ούτε καν ως ικανοποιητική, ίσως και ατελέστατη, πρβλ. τους πολύ επιεικείς χαρακτηρισμούς για τις εκδόσεις και την έλλειψη ουσιαστικής ερεύνης για τα κείμενα αυτά στον *Π. Χιδίρογλου*, Σουλτανικά βεράτια, ό.π., σ. 126 κε., όπου και βιβλιογραφικός πίνακας δημοσιευμένων πατριαρχικών και μητροπολιτικών βερατίων, στον οποίο πρόσθ. για το τελευταίο αναφερόμενο βεράτιο του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ Γ' (1901), της δεύτερης πατριαρχείας του: και σε αυτοτελή έκδοση του πατριαρχικού τυπογραφείου, εν Κωνσταντινουπόλει 1902, καθώς και δυο βεράτια Μητροπολιτών Τιμβρου, του Νεοφύτου Γ' (1836) και Νικηφόρου Γλυκά (1874, μολονότι εκλέχτηκε το 1873), στου

λώσεις της «υψηλής» σουλτανικής βουλήσεως με στενότερο και πιο εξειδικευμένο περιεχόμενο, [απ' ό,τι ήταν το περιεχόμενο των φερμανίων, στο οποίο εντοπιζόταν θεωρητικά η κύρια διαφορά τους³⁶], με τα οποία υλοποιούνταν συνήθως χαριστικές και άλλες πράξεις, όπως διορισμοί σε ανώτατες διοικητικές θέσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αναγνωρίσεις αξιωμάτων πολιτικών ή εκκλησιαστικών αρχών³⁷, με ενδεικτική αναφορά των τελευταίων τα επικυρωτικά της εκλογής των χριστιανών μητροπολιτών και επισκόπων βεράτια, κ.ά.

Δείγμα μητροπολιτικού βερατίου αποτελούσε το αναφερόμενο στο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεράσιμο³⁸, που διασώθηκε χωρίς χρονολογία [1788] σε ελληνική μετάφραση³⁹, το περιεχόμενο του οποίου μπορεί να θεωρηθεί ως άμεση και ουσιαστική πηγή του Δικαίου που λειτουργούσε τότε στη Θεσσαλονίκη, έστω και για την τεκμηρίωση των περιεχομένων σ' αυτό δικαιικών στοιχείων⁴⁰, ορισμένα από τα οποία είναι γνωστά κι από άλλες σχετιζόμενες με το εφαρμοζόμενο Μεταβυζαντινό Ελληνικό Δίκαιο πηγές⁴¹, όχι όμως με την ειδική καταγραφή που παρατίθεται στο πιο πάνω μητροπολιτικό βεράτιο⁴².

Μελίτωνος Καρά, Η νήσος Ίμβρος. Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της (διδασκ.), Πατριαρχικών Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 430 κε., 444 κε. αντίστοιχα.

36. Βλ. *U. Heyd, L. Farman (Ferman)*, EI, ό.π., τ. II/1965, σ. 804 κε.· *Π. Χιδίρογλου*, Οθωμανικά έγγραφα της εν Κύπρω Μονής Κύκκου, ό.π., σ. 1-5 κε., πρβλ. του ίδιου, Σουλτανικά βεράτια, ό.π., σ. 124 κε.· *Γ. Π. Νάκου*, Το νομικό καθεστώς των τέρως δημόσιων οθωμανικών γαιών, 1821-1912, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 332 κε.

37. Βλ. *Π. Χιδίρογλου*, Σουλτανικά βεράτια, ό.π., σ. 121 κε.

38. Πρβλ. γενικότερα *Γ. Α. Στογιόγλου*, Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων (διδασκ.), Θεσσαλονίκη 1971, σ. 270 κε.· του ίδιου, Ιστορία επισκόπων Μακεδονίας, Θεόφιλος Παπαφίλης επίσκοπος Καμπανίας, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 96 κε.

39. Το κείμενο της οποίας δημοσιεύεται στου *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, εν Θεσσαλονίκη 1951, σ. 78 κε., προερχόμενο από το Αρχείο της Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης, μεταξύ άλλων εγγράφων προερχομένων από το Αρχείο της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, επί επισκόπου Σερβίων και Κοζάνης Θεοφίλου που διετέλεσε προ της εκλογής του πρωτοσύγκελλος της πιο πάνω Μητροπόλεως, ό.π., σ. ζ' κε.

40. Αναφερόμενων κυρίως στο γνωστικό χώρο του οικογενειακού και κληρονομικού Δικαίου.

41. Τις οποίες βλ. στου *Γ. Π. Νάκου*, Η προβληματική, ό.π., σ. 273 κε.

42. Το οποίο αποτελεί τύπο επαναλαμβανόμενου εγγράφου της σουλτανικής γραμματείας με περιεχόμενο στις κύριες ρυθμίσεις του βασικά ομοιόμορφο, ρυθμίσεις όμως που χηρίζουν περαιτέρω μελέτη στο πλαίσιο του ιστορικού τους χωρόχρονου, η οποία με τα γνωστά μέχρι σήμερα ελάχιστα κείμενα διασωθέντων ή επισημανθέντων βερατίων δεν καθίσταται δυνατή για τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, πριν ευρεθούν και δημοσιευθούν αντιπροσωπευτικότερα βεράτια που να καλύπτουν ολό-

Οι πιο χαρακτηριστικές δικαιμικές αναφορές που εντοπίζονται σ' αυτό οριοθετούν και διευκρινίζουν το «πλαίσιο» του περιεχομένου της λειτουργικής υποστάσεως της μητροπολιτικής «εξουσίας»⁴³, και συνάμα της νόμιμης δικαιοδοσίας και ακώλυτης ασκήσεώς της, όχι μόνο έναντι της ανώτατης εκκλησιαστικής αρχής που τον εξέλεξε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, αλλά και έναντι της ανώτατης οθωμανικής πολιτικής εξουσίας που κέρωνε και συνάμα νομιμοποιούσε την εκλογή αυτή, στα πλαίσια λειτουργίας της οθωμανικής κυριαρχίας επί των ελληνικών περιοχών της τέως βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Έτσι, διαδηλώνεται πανηγυρικά στο σουλτανικό βεράτιο του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γερασίμου η νομιμότητα της εκλογής του από τον «Πατριάρχη [των Ρωμαίων της Κωνσταντινουπόλεως] και όλην την Σύνοδον των αρχιερέων», οι οποίοι «κρίναντες άξιον διοικήσεως και εκλεκτόν κατά τα ήθη του αίνιού τους [: των εθνών ή συνθηείων τους⁴⁴]» τον «έκλεξαν διά αρχιερέα της ρηθείσης μητροπόλεως... τον φέροντα το βασιλικόν μπεράτι (του οποίου τα τέλη επισφραγισθείσαν δι' αγαθού)... και θεωρηθέντα τα της αποκοπής δευτέρια των μητροπολιτών [: φορολογικά κατάστιχα καταβολής κατ' αποκοπή, προσδιοριζόμενη από την οθωμανική εξουσία⁴⁵], τα πεφυλαγμένα εις το βασιλικόν μου θησαυροφυλάκιον, όντας από τας μητροπόλεις του ένδοθεν ιλιζαμίου⁴⁶ [: του ενδιαφέροντος ή της επιρροής] του Πατριάρχου των Ρωμαίων της Κωνσταντινουπόλεως η επαρχία της Θεσσαλονίκης και των πέριξ»⁴⁷.

Παράλληλα, διατυπώνεται το οικονομικό πλαίσιο της υφιστάμενης για την έκδοση του βερατίου αυτού προϋποθέσεως, η οποία αναφερόταν στον

κληρη την ιστορική διαδρομή του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού, από τα αποκείμενα στα κρατικά οθωμανικά Αρχεία της Κωνσταντινουπόλεως και της Άγκυρας και ειδικότερα στις συλλογές των Rumlarin berat defteri, κ.ά.· πρβλ. ό.π., σμμ. 34.

43. Βλ. γενικότερα πιο κάτω ανάπτυξη στο κείμενο της μελέτης και πρβλ. πιο κάτω σμμ. 64, όπου τεκμηριώνονται όλα τα απαιτούμενα στοιχεία που οδηγούσαν στην έκδοση και χορήγηση των σουλτανικών μητροπολιτικών βερατίων.

44. Βλ. *Μ. Αθ. Καλινδέρη, Τα λυτά έγγραφα, ό.π., σ. 79.*

45. Ό.π.: ενώ στις διατυπώσεις: «του οποίου τα τέλη επισφραγισθείσαν δι' αγαθού» και «τα της αποκοπής δευτέρια των μητροπολιτών», ο *Π. Χιδίρογλου, Σουλτανικά βεράτια, ό.π., σ. 123, 131, 198, 204, κ.ά.*, παραθέτει ακριβέστερη μεταγραφή των διατυπώσεων αυτών στα εκδιδόμενα από τον ίδιο παρόμοια σχεδόν μητροπολιτικά βεράτια: «σφραγισθείσαν τα τέλη [του βίου] αυτού επ' αισίους», «εις τα... βιβλία του κατ' αποκοπήν καταβαλλομένου υπό των επισκόπων φόρου» τα γνωστά ως Pisgorus muqata 'si defterieri.

46. Iltizam = Παλαιότερη οθωμανική μορφή πλειοδοτικού συστήματος εισπράξεως των φόρων από εκμισθωτή αυτών, σε αντίθεση με τη μορφή muqata, που προσδιοριζόταν η καταβολή των φόρων κατ' αποκοπή.

47. *Μ. Αθ. Καλινδέρη, ό.π., σ. 79.*

προσδιορισμό της ετήσιας καταβολής χρηματικού ποσού προς το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο από τον υπόχρεο προσωπικά μητροπολίτη: «Και με το να έγινε δερκενάρι⁴⁸ [: σημείωση στο περιθώριο των φορολογικών καταστάσεων των μητροπολιτών], ότι έγινεν επ' ονόματι του Γερασίμου με δεκατρείς χιλιάδες άσπρα πεσκέσι του μηρίου⁴⁹ [: δώρο για το οθωμανικό «δημόσιο», που εκπροσωπούνταν από το σουλτάνο] επί συμφωνία να τα εγχειρίζει εις το βασιλικόν μου θησαυροφυλάκιον το πεσκέσι του μηρίου... εγράφη το βασιλικόν μου μπεράτι εις το όνομά του», σύμφωνα με την οθωμανική οικονομική πρακτική που τηρούνταν για τη χορήγηση των βερατίων: «κατά το ανέκαθεν επικρατούν μηρί πεσκέσι»⁵⁰, καταβαλλόμενο σε «μετρητά και εν έτει 1203 εις τα μέσα του μουχαρεμίου⁵¹ [: του μήνα Μουχαρέμ, πρώτου μήνα του αραβικού σεληνιακού έτους] κατά τον ρηθέντα τρόπον περνώντας επάνω του», με συνέπεια την προσωπική υποχρέωση καταβολής του⁵².

Η τελευταία αυτή υποχρέωση του μητροπολίτη υλοποιούνταν περαιτέρω με τη συμβολή των «υποκείμενων... εις την εξουσίαν του ρηθέντος μητροπολίτου... επισκόπων, παπάδων, καλογήρων και λοιπών ρωμαίων... να δίδουν το ετήσιον δόσιμον του μηρίου»⁵³.

Στη συνέχεια, οριοθετείται η χωρική δικαιοδοσία του μητροπολίτη Γερασίμου στον οποίο «εδόθη το παρόν βασιλικόν φερμάνι, το οποίον

48. Derkenar = σημείωση στο περιθώριο των τηρούμενων στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο και κατ' αποκοπή καταβαλλομένων από τους επισκόπους φόρων, των λεγόμενων *Pisqorus muqata 'si defterieri*, *Π. Χιτίρουργλου*, ό.π., σ. 131, 198 κε.

49. Το οποίο αποτελούσε την ουσιαστικότερη προϋπόθεση εκδόσεως των σχετικών ενθρονιστηρίων βερατίων, πατριαρχικών ή μητροπολιτικών, το ύψος του οποίου ήταν κυμαινόμενο, βλ. *Π. Χιτίρουργλου*, ό.π., σ. 131 κε., 198, η επιπλέον ρητή αναγραφή του εις τα σχετικά βεράτια επισημαίνει και την ασκούμενη επί του προκειμένου ταμειυτική πολιτική του σουλτανικού θησαυροφυλακίου: «και υπό τον όρον ότι θα παραδώση τοις μετρητοίς εις το αυτοκρατορικόν μου θησαυροφυλάκιον *πεσκέσιον* δυνάμει των όρων του *μηρίου*» το οποίο δηλώνεται περαιτέρω ότι «παρεδόθη... τοις μετρητοίς το κατά συνήθειαν διδόμενον ποσόν πεσκεσίου...», ό.π., σ. 198, 204, 210, 216, 221.

50. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 49.

51. Βλ. *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π., σ. 79· ενώ σε άλλη μεταγραφή η διατύπωση αυτή είχε: «ότι παρεδόθη εις το αυτοκρατορικόν μου θησαυροφυλάκιον *τοις μετρητοίς* το κατά συνήθειαν διδόμενον ποσόν πεσκεσίου εκ... άσπρων», βλ. ενδεικτικά *Π. Χιτίρουργλου*, Σουλτανικά βεράτια, ό.π., σ. 198, 204, 210.

52. Η οποία ήταν άμεσα συναρτημένη με την έκδοση και προσωπική χορήγηση του αντίστοιχου σουλτανικού μητροπολιτικού βερατίου, όπως συνάγεται από τη σχετική περικοπή του αξιολογούμενου βερατίου, *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π.

53. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 49.

πλησιάζει ευτυχία και επρόσταξα ο ρηθείς Γεράσιμος πηγαινάμενος με το να έγινε μητροπολίτης εις τον τόπον του αποθανόντος άλλου μητροπολίτη [: του Ιακώβου⁵⁴] της Θεσσαλονίκης και των πέριξ καπλικιών⁵⁵ των ευρισκομένων εις το ρωμαϊκόν τάγμα κατά το επάναγκες των συνηθειών και εθίμων τους κατασταθείς μητροπολίτης να τον γνωρίζουν επάνω τους μητροπολίτην μικροί τε και μεγάλοι οι ευρισκόμενοι Ρωμαίοι εις τους τόπους τους υποκειμένους εις αυτόν να μην παραβαίνουνσι τους ορθούς λόγους»⁵⁶.

Ιδιαίτερα εξειδικεύονται οι βασικότερες δικαιοδοσίες του μητροπολίτη, αναφερόμενες τόσο στα θέματα οικογενειακού Δικαίου (όπως στο σύνολο των γαμικών σχέσεων, κ.ά.), με χαρακτηριστικές αναφορές στην απαγόρευση τελέσεως πλέον των τριών γάμων και λήψεως δεύτερης συζύγου παράλληλα με την πρώτη: «Και τους ρωμαίους όπου γυρεύουν να υπανδρευθούν περισσότερον από τρεις φοραίς, με το να είναι εναντίον του αϊνίου τους [: της συνήθειάς τους] ή το να πάρουν γυναίκα επάνω εις την γυναίκα, οι τοιοῦτοι να παιδεύονται», όσο και κληρονομικού Δικαίου, με έμφαση στη νομιμότητα της καταλείψεως κληρονομικού μεριδίου (ψυχομεριδίου)⁵⁷ διά διαθήκης: «από τους Ρωμαίους εις τον πατριάρχη, και εις τον μητροπολίτην, και εις τον επίσκοπον, καθώς είναι η παρηγοσία και η πρόθεσις κατά την συνήθειάν τους», μεριδίου που διεκδικούνταν νόμιμα «με την είδησιν της κρίσεως» [: της οθωμανικής αρχής] από τους κληρονόμους του διαθέτη, αφού η τάση αυτή στη Θεσσαλονίκη ιδιαίτερα, αλλά και σε άλλες περιφέρειες, είχε αναχθεί σε υποχρεωτικό έθιμο⁵⁸, όπως στη συνέχεια της αναπτύξεως αυτής εκτίθεται.

Ωσαύτως οριοθετούνται ουσιαστικά και δικονομικά ο όρκος⁵⁹ και το επιτίμιο του αφορισμού⁶⁰, με δυνατότητα χρήσεώς τους από το μητροπολίτη κατά την επίλυση γαμικών διαφορών: «Και διά το συνουκείσιον και διαζύγιον και την μεταξύ αυτών γενομένην διαφοράν, διορθώνοντάς τα με την

54. Γ. Α. Στογιόγλου, Μονή των Βλατάδων, ό.π., σ. 266 κε. του ίδιου, Θεόφιλος Καμπανίας, ό.π., σ. 98 κε.

55. Βλ. Μ. Αθ. Καλινδέρη, ό.π., σ. 79.

56. Ό.π.

57. Βλ. σχετικά πιο κάτω σημ. 75, 81, 87.

58. Όπως στην Κοζάνη, όπου συγκαταλέγονταν μεταξύ των βασιικών «τοπικών όρων και θεσμών» που «επιβεβαιώθησαν» με την Εγκύκλιο «περί τοπικών θεσμών εις αρραβώνα, γάμον κλπ.» της 19ης Ιανουαρίου 1796, του επισκόπου Σερβίων και Κοζάνης Θεόφιλου, την οποία βλ. στου Μ. Αθ. Καλινδέρη, Τα λυτά έγγραφα, ό.π., σ. 95· βλ. επίσης πιο κάτω σημ. 78, 80-81.

59. Μ. Αθ. Καλινδέρη, ό.π., σ. 82 κε.

60. Ό.π., σ. 63.

θέλησιν δύο ρωμαίων εις καιρόν όπου τους παιδεύει κατά την συνήθειάν τους με τον όρκον και αφορισμόν λεγόμενον εις τας εκκλησίας οι καδίδες⁶¹ και οι ναϊπίδες⁶² εναντίον του αρχαίου έθους να μην τους ζημιώνουν», ενώ του αφορισμού ως ποιήσης κατά «λαϊκού»: «Και όταν στέλλουν κανένα αφορισμόν διά να παιδεύσουν και να διορθώσουν τον λαϊκόν κατά το έθος του να μην ενοχλούνται»⁶³.

Τέλος, εκτός των άλλων διαδικαστικών θεμάτων⁶⁴ που σχετιζόνταν με την ειδικότερη λειτουργία της μητροπολιτικής εξουσίας, διασαφηνίζεται στο ίδιο αυτό μητροπολιτικό βεράτιο το εννοιολογικό και συνάμα δικαιοκώ περιεχόμενο των λεγόμενων χριστιανικών βακουφίων ή αφιερωμάτων⁶⁵, κατά μεταφορά της αντίστοιχης έννοιας του βακουφίου⁶⁶ ως θεσμού του μουσουλμανικού Δικαίου⁶⁷, που αποτέλεσε κατά την περίοδο του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού μορφή χαρακτηριστικής αφιερώσεως περιουσιακών κινήτων ή ακινήτων στοιχείων από χριστιανούς υπέρ μητροπόλεων,

61. Οθωμανός - μουσουλμάνος ιεροδίκης (kadi), εφαρμοστής του ιερού μουσουλμανικού νόμου και των πολιτικών αποφάσεων του σουλτάνου, για την έννοια του οποίου βλ. αντί άλλων Β. Δημητριάδη, Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή (διδασκ.), Θεσσαλονίκη 1973, σ. 33, 83 κε.: πρβλ. Γ. Π. Νάκου, Το νομικό καθεστώς των τείως δημόσιων οθωμανικών γαιών, ό.π., σ. 335.

62. Υποδεέστερο του kadi αξίωμα με παρόμοια καθήκοντα σε μικρότερη περιφέρεια (nahiye), Β. Δημητριάδη, ό.π., σ. 86.

63. Μ. Αθ. Καλινδέρη, ό.π., σ. 83.

64. Που αφορούσαν, εκτός των αξιολογούμενων στη μελέτη αυτή δικαιοκώ θεμάτων, τις γενικότερες σχέσεις του μητροπολίτη προς την οθωμανική εξουσία και τους υπόδουλους χριστιανούς, οι οποίοι διέπονταν από τους υπάρχοντες «θηρσκευτικούς κανόνες», η τήρηση και η εφαρμογή των οποίων ανήκε στην κυριαρχική δικαιοδοσία του οικείου μητροπολίτη, σύμφωνα με τους λεπτομερείς όρους των εκδιδόμενων ενθρονιστήριων μητροπολιτικών βερατίων, βλ. σχετικά Μ. Αθ. Καλινδέρη, ό.π., σ. 78 κε.: Π. Χιδίρογλου, Σουλτανικά βεράτια, ό.π., σ. 197 κε.

65. Τα οποία είχαν σαφή εννοιολογικό προσδιορισμό στα εκδιδόμενα ενθρονιστήρια πατριαρχικά και μητροπολιτικά βεράτια, βλ. πιο κάτω σημ. 73, συσχετιζόμενα άμεσα και ρητά με τα μουσουλμανικά βακούφια, βλ. πιο κάτω σημ. 71, υπαγόμενα στη γενική κατηγορία των λεγόμενων μοναστηριακών κτημάτων, άρθρ. 122 οθΝπΓαιών, μολονότι χαρακτηρίζονταν κι αυτά ως «βακούφια των εκκλησιών», δηλαδή των χριστιανικών εκκλησιών, εξού και η αναφορά τους στα λεγόμενα «χριστιανικά βακούφια» ή αφιερώματα· κι αυτό γιατί τα σχετικά άρθρ. 1, 4 οθΝπΓαιών που προσδιόριζαν τις αφιερωμένες ή βακουφικές γαίες αναφέρονταν στις μουσουλμανικές αφιερωμένες ή βακουφικές γαίες, που διέπονταν από το ιερό μουσουλμανικό Δίκαιο, πρβλ. πιο κάτω σημ. 69-70.

66. Vakf ή vakif, για την έννοια βλ. πιο κάτω σημ. 72.

67. Πρβλ. σχετικά Γ. Π. Νάκου, Το νομικό καθεστώς των τείως δημόσιων οθωμανικών γαιών, ό.π., σ. 56 κε., 66 κε., 76 κε.: βλ. επίσης για τη νομοθετική τεκμηρίωση της συστατικής βάσεως των βακουφίων στις Σ. Τζωρτζακάκη - Τζαρίδη, Οθωμανικό κτηματολόγιο και τίτλοι ιδιοκτησίας, Αρμ.ΕΕπετΔΣΘ, 3/1982 και σε ανάτυπο, σ. 27 κε.

εκκλησιών, μονών, κλπ., διασφαλίζοντάς τα από την οθωμανική κυριαρχία, με βάση την ειδική προστασία του «βακφ»⁶⁸ που αναγνώριζε και ο ιερονομικός μουσουλμανικός νόμος⁶⁹ και ο οθωμανικός πολιτικός νόμος⁷⁰ (μεταγενέστερα και ο θΝπΓαιών 1858⁷¹) για τα αφιερωμένα υπέρ μουσουλμανικών καθιδρυμάτων περιουσιακά στοιχεία.

Σαφείς για το περιεχόμενο των χριστιανικών αυτών βακουφίων ήταν οι περιεχόμενες στο αξιολογούμενο μητροπολιτικό βεράτιο ρυθμίσεις, οι οποίες νομιμοποιούσαν από την άποψη του λειτουργικού τους νομικού καθεστώτος την πραγματική ύπαρξη των βακουφίων αυτών και συνάμα τη συστατική τους βάση, η οποία αναγνωριζόταν ρητά από την οθωμανική νομοθεσία και εξομοιώνόταν απ' αυτήν με το μουσουλμανικό θεσμό του «βακφ»⁷² (= αφιέρωση υπέρ θεάρεστου σκοπού), ως προς τα αποτελέσματά του: «Προς τούτοις τα ανήκοντα εις την μητρόπολιν και εκκλησίαν, ωσάν τα αμπέλια και κήποι, τζεφλίκια και μύλοι και χωράφια και αγιάσματα και μοναστήρια και άλλα παρόμοια, όπου είναι βακούφια εις την εκκλησίαν, ωσάν πράγματα και ζώα, καθώς προλαβόντως οι προκάτοχοί του αρχιερείς με ό,τι τρόπον τα εξουσίαζαν, ούτω και αυτός ο ρηθείς Γεράσιμος εξουσίαζοντάς τα, τινάς να μην τον ενοχλή»⁷³, ρύθμιση η οποία διασαφηνίζεται περαιτέρω: «Και μερικοί ραγιάδες, όταν αφιερώνουν μέρος της περιουσίας των εις τας εκκλησίας, εις τα μοναστήρια, εις τον πα-

68. Βλ. πιο κάτω σημ. 72.

69. Πρβλ. *Γ. Π. Νάκου*, Το νομικό καθεστώς, ό.π., σ. 56.

70. Πρβλ. *Γ. Π. Νάκου*, ό.π., σ. 56 κε., 66 κε.

71. Άρθρ. 1, 4 θΝπΓαιών, για την έννοια των οποίων βλ. *Γ. Π. Νάκου*, ό.π., σ. 76 κε., όπου ειδικότερη αξιολόγηση των ρυθμίσεων αυτών του θΝπΓαιών, οι οποίες στη βάση της ειδικής προστασίας τους, όπως διατυπώνεται ρητά στα σχετικά σουλτανικά βεράτια, βλ. πιο κάτω σημ. 73, και του απώτερου σκοπού της αφιερώσεώς τους, όπως στα μουσουλμανικά βακούφια, συσχετίζονται με την κατηγορία των αφιερωμένων γαιών του θΝπΓαιών, χωρίς όμως να ταυτίζονται απόλυτα, εξαιτίας ίσως της διαφορετικής συστατικής τους βάσεως, εξού και η διαφοροποίηση από αυτές, μολονότι, το άρθρ. 122 εδ. 1 θΝπΓαιών περιείχε προστατευτική ρύθμιση για τις «προσαρτημένες» σε Μονές ή Εκκλησίες γαίες (τις λεγόμενες και χαρακτηριζόμενες ως χριστιανικές βακουφικές γαίες ή χριστιανικά βακούφια ή χριστιανικά αφιερώματα), σχετική ανάπτυξη των οποίων βλ. στον *Γ. Π. Νάκου*, ό.π., σ. 78-80 κε.

72. Vakf ή vakif, ο οποίος διαμόρφωσε όχι μόνο ειδική κατηγορία γαιών (των αφιερωμένων ή βακουφικών) του θΝπΓαιών αλλά και μια πολύπλοκη και ιδιόρρυθμη νομοθεσία και θεωρία γι' αυτές, που ουσιαστικά απέβλεπαν στην τήρηση των όρων του αφιερωτή και τη συνεχή λειτουργία του αφιερωθέντος για θεάρεστους, ευαγείς και κοινωφελείς σκοπούς, βλ. *Γ. Π. Νάκου*, ό.π., σ. 56, 66 κε., 76 κε.

73. Βλ. *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π., σ. 81-82. Παρόμοιες ρυθμίσεις για «τα αφιερωμένα εις τας εκκλησίας» βλ. και στα εκδιδόμενα από τον *Π. Χιδίρογλου*, Σουλτανικά βεράτια, ό.π., σ. 201, 206, 213, 218, 223, 227, 237.

τριάρχην ή εις τον μητροπολίτην με μαρτυρίας Ρωμαίων νομικώς να εισακούηται»⁷⁴.

Αξιολογώντας περαιτέρω το βεράτιο του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γερασίμου εντοπίζεται η λειτουργική ύπαρξη της γενικευμένης στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό ισχύος της αρχαιότατης συνήθειας των «ψυχικών»⁷⁵, η οποία διαμορφώθηκε σε κανόνα υπέρ της ψυχικής σωτηρίας από τη χριστιανική διδασκαλία⁷⁶, σε ουσιαστικό δικαϊκό θεσμό στο πλαίσιο της γενικότερης βυζαντινής νομοθεσίας⁷⁷ και σε υποχρεωτικό έθιμο⁷⁸ κατά

74. Βλ. *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, *ό.π.*, σ. 83.

75. Η οποία μολονότι αποτελούσε αρχαιότατη συνήθεια υπέρ των ψυχών των θανόντων, είχε μια ουσιαστική διαμόρφωση από τη χριστιανική διδασκαλία υπέρ της ψυχικής σωτηρίας, εξού και ο διαμορφωμένος όρος «ψυχικά», μέχρι τη νομοθετική της καθιέρωση, η οποία στα πλαίσια της γενικότερης βυζαντινής νομοθεσίας εξειδικεύθηκε στο λεγόμενο τρίτο των καταλειπόμενων περιουσιακών στοιχείων η ποσοτική αυτή εξειδίκευση στο τρίτο εμφανίζεται στη νεαρά 40 Λέοντα ΣΤ' του Σοφού: «περί του τους εν αιχμαλωσία διατίθεσθαι...», *Ζέπων*, IGR, τ. I, σ. 107 κε., στην οποία οριζόταν ότι η κληρονομία περιουσία του αιχμαλώτου εφόσον απεβίωσε αδιάθετος, χωρίς κατιόντες ή ανιόντες, θα διαιρούνταν σε δυο μέρη, τρίτο και δίμοιρο, από τα οποία το τρίτο αποχωριζόταν («αφορίζειν») για «την υπέρ [της] ψυχής διανομήν» η ρύθμιση αυτή γενικεύθηκε με τη Νεαρά 12 Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου (945-959): «περί των αδιαθέτως τελευτώντων χωρίς παιδων... το δε τρίτον [της περιουσίας αυτών] τω θεώ αφοσιούσθαι», *ό.π.*, σ. 235 κε., στην οποία εφόσον: «τις αδιάθετος τελευτήσει και παιδων ουχ υπότων... το δε τρίτον [της συγκεφαλιουμένης εντεύθεν απάσης υποστάσεως] υπέρ σωτηρίας του αδιαθέτως τελευτήσαντος ανείσθω θεώ», ή σε άλλη διατύπωση της ίδιας Νεαρής: «το τρίτον τω πάντων θεώ και βασιλεί υπέρ της αυτού του τελευτώντος δωρείσθαι ψυχής» για να ενταχθεί τελικά στη Νεαρά 26 Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1305/1306), κυρωτικής της συνοδικής Πράξεως του πατριάρχη Αθανασίου Α' (1304) «περί τριμοιρίας» (και άλλων διατάξεων), κεφ. α' και δ', με τη γενικότερη διατύπωση: «το τρίτον τω απελθόντι» (κεφ. α'), «το τρίτον ... εις μνημόσυνα» (κεφ. δ') = *Αρμενόπουλου*, *Εξαβίβλος*, (στις εκδόσεις *G. E. Heimbach*, Leipzig 1851 (ανατ. 1969) ή *Κ. Πιτσάκη*, Αθήνα 1971), Ε. 8, 95 [κεφ. α' Νεαρής 26], Ε. 8, 9 [κεφ. δ' Νεαρής 26], Ε. 8, 78 = Α. 18, 22 (: «το τρίτον της υποστάσεως εις ψυχικόν εκ συνηθείας») = «Πείρα» [Ευσταθίου του Ρωμαίου], 48, 1, *Ζέπων*, IGR, τ. IV, *ό.π.*, σ. 194 (: «το τρίτον της υποστάσεως εις ψυχικόν μισθόν εκ συνηθείας»)· *πρβλ.* για την ειδικότερη ανάλυση και βιβλιογραφική τεκμηρίωση, κυρίως της Νεαρής 26, *ό.π.*, στον *Γ. Π. Νάκου*, *Προβλήματα βυζαντινού κληρονομικού Δικαίου*, *ό.π.*, σ. 279 κε.

76. *Ό.π.*

77. Τόσο κατά τη διάρκεια της ισχύος του κυρίως Βυζαντινού Δικαίου, *ό.π.*, όσο και του Μεταβυζαντινού Δικαίου, διαμέσου των δυο τελευταίων νομοκανονικών συλλογών της Παλαιολόγειας περιόδου του Συντάγματος του Βλασάτρεως και της Εξαβίβλου του Αρμενόπουλου, *βλ.* *Γ. Π. Νάκου*, *Προβλήματα βυζαντινού κληρονομικού Δικαίου*, *ό.π.*, σ. 324 κε.

78. *Πρβλ.* πιο πάνω σημ. 58 και πιο κάτω σημ. 81, όπου άμεσος συσχετισμός των «ψυχικών» και των «ψυχομεριδίων» με την επιβαλλόμενη κατάλειψη υπέρ της «κοινής ε-

την εξεταζόμενη ιστορική περίοδο, με έντονο τοπικό χαρακτήρα, εντασσόμενο μεταξύ των εθίμων της Θεσσαλονίκης⁷⁹, η λειτουργία του οποίου απαντάται και σε άλλες περιφέρειες του ελληνικού ορθόδοξου χώρου, όπως τελείως ενδεικτικά εξειδικεύεται στην Εγκύκλιο της 19ης Ιανουαρίου 1796 του μητροπολίτη Σερβίων και Κοζάνης Θεόφιλου, τέως πρωτοσυγκέλλου της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, «περί τοπικών θεσμών κλπ.»⁸⁰, στην οποία ο προσδιορισμός του εθίμου, ρητός ή παραλειπόμενος από τις συντασσόμενες διαθήκες, γινόταν «κατά την κατάστασιν του τεθνεώτος» με τη χαρακτηριστική μορφή του «ευλογοφανούς ψυχομεριδίου»⁸¹.

Μνείες των ρυθμίσεων περί «ψυχικών» αναφέρονται στο πιο πάνω βεράτιο με γενικότερη διατύπωση αφενός: «όπου έκπαλαι επεκράτησε να δίδουν οι Ρωμαίοι διά την ψυχήν τους»⁸², καθώς και «οι ρωμαίοι... οπού είναι εις την εξουσίαν του ρηθέντος μητροπολίτου, να δίδουν... και τα άσπρα, οπού δίδουν διά ψυχικήν τους σωτηρίαν»⁸³, και με ειδικότερη αφετέρου, όπως αυτή ήδη προαναφέρθηκε για την υποχρέωση καταλείψεως «από τους Ρωμαίους» κληρονομικού μεριδίου, αιτία θανάτου: «ό,τι ολίγον τι ήθελεν αφήσει εις την διαθήκην, καθώς είναι η παρηρησία και η πρόθεσις κατά την συνήθειάν τους»⁸⁴ και μετά θάνατον από τους κληρονόμους με την είδησιν της κρίσεως να πέρνωνται⁸⁵, χωρίς να γίνεται, όμως, ρητή αναφορά στον όρο «ψυχομερίδιο»⁸⁶, τον οποίο και πραγματικά ύπονοούσε.

Ο όρος «ψυχομερίδιο»⁸⁷ ως δικαιοκός θεσμός εμφανίζεται στη Θεσσα-

λημοσύνης με την θέλησίν τους [για] την αρμόζουσαν ελεημοσύνην κατά την κατάστασίν τους», *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π., σ. 95.

79. Βλ. σχετικά πιο κάτω σημ. 82-86, 88, 91, 93.

80. Η οποία δημοσιεύεται στου *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π., σ. 93 κε.

81. Στην περίπτωση κατά την οποία καταριζόταν από οποιοδήποτε κάτοικο της Κοζάνης διαθήκη «είτε εδώ [στην Κοζάνη] ευρισκόμενος είτε αλλού» και δεν αφιέρωναν: «απαραιτήτως πρώτον εις τον κατά καιρούς αρχιερέα της επισκοπής ταύτης (εκτός των συνήθων οπού δικαιούται λαβείν και άνευ διαθήκης κατά την κατάστασιν του τεθνεώτος), εις την εκκλησίαν ταύτην..., εις τους ιερείς, εις το σχολείον, εις την κοινήν ελεημοσύνην... κατά την κατάστασίν τους, και ούτω ύστερα να διορίζουν... και λεγάτα εις νομίμους συγγενείς... οπού προαιρούνται», τότε: «ει και δεν αφιερώσουν εις τα ρηθέντα μέρη, να λαμβάνηται μετά ταύτα το ευλογοφανές ψυχομερίδιον προς τα μέρη εκείνα από τους κληρονόμους του θανόντος», ό.π., σ. 95, άρθρ. Γ' της πιο πάνω Εγκυκλίου.

82. *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π., σ. 81· *Π. Χιδίρογλου*, Σουλτανικά βεράτια, ό.π., σ. 201 κε· *Μελίτωνος Καρά*, Ίμβρος, ό.π., σ. 445.

83. *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π., σ. 82.

84. Ό.π.· *Π. Χιδίρογλου*, ό.π., σ. 201, 206, 218, 227.

85. *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π.

86. Πρβλ. για την έννοια πιο πάνω σημ. 75, 81.

87. Ό.π.

λονίκη ως επικρατούν έθιμο⁸⁸ με την ουσιαστική του έννοια, δηλαδή την ισχύ του ως κανόνα υποχρεωτικού δικαίου, η εφαρμογή ή η υλοποίηση του περιεχομένου του οποίου ανήκε στις δικαιοδοσίες των αναφερόμενων σε ανυπόγραφο σχέδιο επιστολής του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, τέλους πιθανώς του 18ου αι., «έξ αρχόντων» της κοινότητας Θεσσαλονίκης⁸⁹, οι οποίοι προέβαιναν στον ανάλογο με την περιουσιακή κατάσταση του θανόντος προσδιορισμό «με αύξησιν και ελάττωσίν» του, «κατά συνήθειαν»⁹⁰, υπέρ του δικαιούχου του «ψυχομεριδίου» που ήταν ο οικείος μητροπολίτης.

Η τελευταία αυτή λειτουργική έκφραση του Δικαίου των εθίμων, ειδικά μόνο με τη μεμονωμένη αυτή περίπτωση του «ψυχομεριδίου», ως επικρατούντος εθίμου της Θεσσαλονίκης⁹¹, δε θα μπορούσε να οδηγήσει σε ασφαλές και ολοκληρωμένο συμπέρασμα, που θα τεκμηριώνει τη θετική ή αρνητική θέση του Δικαίου αυτού μέσα στο πλαίσιο λειτουργίας του Δικαίου του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού, του οποίου το κύριο χαρακτηριστικό του στοιχείο ήταν η «πολυμέρειά»⁹² του, όπως αυτή ήδη πιο πάνω αξιολογήθηκε.

Γενικότερα όμως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι, για την πήρηση και λειτουργία των εθίμων της Θεσσαλονίκης⁹³, γίνεται αρκετές φορές μνεία του όρου αυτού στο βεράτιο του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γερασίμου, όπως: «κατά το επάναγκες των συνηθειών και των εθίμων τους κατασταθείς μητροπολίτης»⁹⁴. «Και όταν κανένας καλόγηρος ή κοσμικός αποθάνουσι, ό,τι και αν αφήση κατά το αίνι τους [: τη συνήθειά τους] εις τον αρχιερέα ή εις τον επίσκοπον με Ρωμαίους μάρτυρας να γίνεται δεκτόν εις την κρίσιν»⁹⁵. «ήθελε φραγή κανένα σφάλμα εναντίον εις τα έθιμά τους»⁹⁶. «όταν τους παπάδες όπου κάμνουν γάμους εναντίον εις το αίνι τους εις τους κο-

88. Σε σχέδιο επιστολής του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, δημοσιευμένο στον *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π., σ. 126 κε., χωρίς χρονολογία, πιθανώς τέλη 18ου αι., όπου ρητά αναφέρεται η υποχρέωση παροχής του ψυχομεριδίου στη Θεσσαλονίκη ως «συνήθειας» η οποία τηρούνταν, ενώ στις περιπτώσεις που δεν οριζόταν κατάλειψη διά διαθήκης ορισμένου ποσού παρενέβαιναν «οι διωρισμένοι έξ άρχοντες και κάμνουν αύξησιν και ελάττωσιν και τότε εκείνοι διορίζουν» το σχετικό ποσό, ό.π., σ. 128, το οποίο ήταν απαιτητό από το δικαίωχο του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ό.π.

89. Ό.π.

90. Ό.π.

91. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 88.

92. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 14-26.

93. Πρβλ. εκτός της αναπτύξεως του κειμένου της μελέτης αυτής και πιο πάνω σημ. 79, 88.

94. *Μ. Αθ. Καλινδέρη*, ό.π., σ. 79.

95. Ό.π., σ. 80.

96. Ό.π.

σμικούς»⁹⁷. «όπου επεκράτησε να δίδουν οι Ρωμαίοι διά την ψυχήν τους»⁹⁸. «ό,τι ολίγον τι ήθελεν αφήσει εις την διαθήκην, καθώς είναι η παρηγορία και η πρόθεσις κατά την συνθήειν τους»⁹⁹, κ.ά., καθώς επίσης ότι ο Κανονισμός Ορθόδοξης Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (1886)¹⁰⁰ προέβλεπε ότι η Δημογεροντία Θεσσαλονίκης, κατά την ενάσκηση των δικαστικών της αρμοδιοτήτων, «δικαιοδοτούσε», «ιδίως» για τις υποθέσεις που αφορούσαν οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου διαφορές¹⁰¹, με βάση την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου «και κατά τα έθιμα του τόπου έχοντα ισχύν νόμου» (άρθρ. 20, εδ. β')¹⁰².

Κι αυτά τα στοιχεία όμως, μολονότι σαφέστερα στη γενική ρύθμισή τους, δεν μπορούν να τεκμηριώσουν μια διευκρινισμένη θέση στο ειδικότερο πρόβλημα της λειτουργίας του εθιμικού δικαίου ή των εθίμων της Θεσσαλονίκης κατά την εξεταζόμενη περίοδο, παρά μόνο μια κατ' αρχή θετική διαπίστωση υπάρξεως και λειτουργίας εθίμων υποχρεωτικής εφαρμογής, η οποία διαπίστωση βέβαια δεν επιδέχεται ολοκληρωμένη αντιμετώπιση, εξαιτίας του εγγενούς προβλήματος που προαναφέρθηκε της μη δημοσιεύσεως των περισσότερων δικαικών πηγών της περιόδου αυτής¹⁰³.

Η ανάπτυξη που προπαρατέθηκε μπορεί να μην οριογράφησε το εφαρμοζόμενο Δίκαιο στη Θεσσαλονίκη στο σύνολό του, παρά μόνο ορισμένα ενδεικτικά στοιχεία λειτουργίας του Δικαίου κατά τη διάρκεια της περιόδου του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού, εξαιτίας της ελλείψεως των σχετικών άμεσων και τεκμηριωμένων δικαικών πηγών, για τις οποίες εξακολουθεί να υφίσταται η ελπίδα της μελλοντικής τους επισημάνσεως.

Εκείνο όμως το οποίο εισέφερε ή προσπάθησε να εισφέρει στην έρευνα της περιόδου αυτής είναι η συναγόμενη διαπίστωση της ουσιαστικής λειτουργίας Δικαίου, Δικαίου που ακολουθούσε τις βυζαντινορωμαϊκές ρυθμίσεις και καταβολές, τις οποίες αναγνώριζε ο νόμιμος για την οθωμανική νομοθεσία, όπως αυτή εκφραζόταν τότε, φορέας της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας επί των ορθόδοξων χριστιανών, που ήταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως¹⁰⁴, βασικό μέλημα του ο-

97. Ό.π.

98. Ό.π., σ. 81.

99. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 84.

100. Το κείμενο βλ. στον Χαρ. Κ. Παπαστάθη, Οι Κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων, ό.π., σ. 147 κε.

101. Ό.π., σ. 149.

102. Ό.π.: πρβλ. επίσης πιο πάνω σημ. 30.

103. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 4, 7.

104. Ο οποίος εξέφραζε στην ουσία και το οιονεί de jure διαμορφούμενο «Πατριαρχικό» Δίκαιο της Κωνσταντινουπόλεως κατά την περίοδο αυτή του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού: πρβλ. πιο πάνω σημ. 21, 30.

ποίου δεν πρέπει να ήταν άλλο από την επιβίωση του ελληνικού γένους¹⁰⁵.

Η οθωμανική κυριαρχία ήταν δυναστική, αφού δεν υφίσταται κατάκτηση χωρίς δυσμενείς συνέπειες. Το πρόβλημα ήταν η επιβίωση¹⁰⁶, η οποία στην ειδικότερη λειτουργική της διάσταση είχε θετικά και ουσιαστικά αποτελέσματα στην επίτευξη του βασικού της στόχου.

Θα πρέπει έτσι η επιστημονική κριτική να εστιάζεται πάντοτε με γνώμονα τον κεντρικό απώτερο ή απώτατο στόχο και όχι με βάση τις κρατούσες αντιλήψεις της *de lege ferenda* ερμηνείας, η οποία, συνήθως, χωρίς χωροχρονική αναγωγή, προβαίνει «άκριτα» σε αντιμετώπισεις δυσμενείς για ορισμένους προσωπικούς φορείς των ανώτατων τότε (και τώρα) εκκλησιαστικών αξιωμάτων¹⁰⁷, με συνέπεια την τελική αδυναμία συναγωγής αντικειμενικού κατά το δυνατό συμπεράσματος.

Το τελευταίο αυτό απαραίτητως αντικειμενικό συμπέρασμα αποτελεί υποχρεωτικό δεδομένο για την ουσιαστική διερεύνηση των ειδικότερων πτυχών και παραμέτρων του Δικαίου της Τουρκοκρατίας, στα όρια του οποίου οι βασικοί συνδετικοί συντελεστές του όλου εσωτερικού και εξωτερικού περιεχομένου του Δικαίου αυτού ήταν κυρίως ο Πατριάρχης και οι εξαρτώμενοι απ' αυτόν μητροπολίτες και επίσκοποι, οι οποίοι ουσιαστικά διαμόρφωναν το εφαρμοζόμενο τότε Δίκαιο στη «ζωντανή» του μορφή¹⁰⁸, κάτω όμως από την ξενική κυριαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία κι αυτή αποτελούσε πραγματικό γεγονός, που επηρέαζε, στο μέτρο της απόλυτης ή όχι εφαρμογής του οθωμανικού Δικαίου, τη γενικότερη διαμόρφωση του όλου Δικαίου της Τουρκοκρατίας.

105. Πάντοτε μέσα στο δεδομένο κυριαρχικό πλαίσιο του επιβαλλόμενου οθωμανικού Δικαίου, η ισλαμική βάση του οποίου ιδιαίτερα συντέλεσε (πρβλ. πιο πάνω σημ. 31) στη λειτουργική αναγκώριση της χριστιανικής κοινότητας με τον επικεφαλής Χριστιανό Ορθόδοξο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, κατά την περίοδο αυτή του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού.

106. Ό.π.

107. Οι οποίοι ήταν δυνατό να υποπέσουν σε ποικίλα ολισθήματα, τα οποία μπορεί να αποτελούν δείγματα εξωτερικής κριτικής των προσωπικών αυτών φορέων, μη συσχετιζόμενα όμως μ' αυτή την ίδια τη λειτουργική φύση των αξιωμάτων αυτών, η ύπαρξη των οποίων και η ιστορική διαδρομή των συνολικών ενεργειών τους συνέτειναν στην «επιβίωση» του ελληνικού έθνους· βλ. για τα ολισθήματα αυτά στου *Ή. Χιδίρογλου*, *Σουλτανικά βεράτια*, ό.π., σ. 208 κε., 131 κε.

108. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 29.